

Recensioner

Per Bergström, Miriam Hallerdt, Jan Svanberg och Margareta Weidhagen-Hallerdt, En vägvisare till Albert Målares kyrkor.

Svenska Turistföreningen 1992. 64 s + kartor

Albert Målare eller Albertus Pictor är den gestalt bland senmedeltidens svenska konstnärer som är mest känd och mest omskriven. Detta torde bero på två ting: dels är han den i källorna mest väldokumenterade, dels är hans verk så många och i vissa fall så välbevarade. Redan 1899 presenterades Albert i en studie av Otto Sylwan i *Antiqvarisk tidskrift*, "Kyrkomålningar i Uppland från medeltidens slut", och 1917 publicerade H Cornell & S Wallin ett arbete med titeln "Sengotiskt monumentalmåleri i Sverige, I, Härkeberga kyrkas målningar". När samma författare 1933 gav ut det stora arbetet om "Uppsvenska målarskolor på 1400-talet", intog givetvis Albert och hans kyrkor en centralplats. Sedermera har såväl Erik Lundberg som Cornell & Wallin kommit med utförliga arbeten om Albertus Pictor (1961 resp 1972).

År 1949 anordnades på Statens historiska museum en utställning om Albert och hans verk, till vilken utgavs katalogen "Albertus Pictor, målare och pärlstickare", sammanställd av Agnes Geijer. 1992 var det åter dags för en Albertusutställning, denna gång på Medeltidsmuseet i Stockholm. Den vägvisare till Albert Målares kyrkor som utgavs i anslutning till denna utställning kan användas som guidebok eller studiebok alldeles oberoende av utställningen. Det är professor Jan Svanberg som svarat för den utförliga presentationen av Albert och hans måleri. Här omtalas att Alberts namn för första gången dyker upp i hävderna 1465, då han får burskap i Arboga. Fr o m 1473 finns han i Stockholm som ledare för en stor verkstad, vilken levererade såväl kyrklig textil som skulptur; måleriarbetet ute i kyrkorna kunde ju endast bedrivas sommartid. Ett flertal förnämliga mässhakar från Alberts ateljé har bevarats, bl a i Uppsala domkyrka. Albert blev med tiden en mycket förmögen och ansedd borgare i Stockholm. Hans namn dyker för sista gången upp i stadens hävder 1509, då han "lekte" i Helga Lekamens gilles begängelsemässa. Det betyder m a o att Albert spelade vid gillet's årliga stora själamässa, möjligen på orgel. Musikinstrument är vanliga i Alberts måleri, vilket i så måtto

utgör ett Eldorado för musikhistorikerna. Hans goda insikter i liturgiska texter återspeglas också i måleriet, bl a i framställningar av änglar med språkband. Man skulle också kunna kalla Albert för biblicist, ty de bibliska scenerna intar alltid huvudplatsen i hans måleri. Albert hör till de mästare som i Sverige introducerade *Biblia Pauperum* och nyttjade denna som förlaga.

De vackra, nytagna bilderna i boken har fotograferats av Per Bergström. Kartorna har ritats av Miriam Hallerdt. Fyra "handplockade" Albertuskyrkor får en specialpresentation. Kanske förvånas många över att Härkeberga inte finns med bland dessa. Faktum är emellertid att denna kyrka - helt visst målad av Alberts verkstad - inte bevisligen målats av mästaren själv, vilken i flera andra fall signerat sina målningar. Det är överhuvudtaget svårt att göra en gränsdragning mellan Albert himself och hans skola. Ett stycke in på 1500-talet, med dess sk eklektiska måleri, blir det knepigt att skilja mellan Alberts skola och representanter för andra senmedeltida målarskolor. Oaktat dessa svårigheter borde t ex Österunda kyrka ha varit med i förteckningen över Alberts kyrkor, liksom Håbo-Tibble och Villberga. De två sistnämnda utgör prov på sådana kyrkor som runt 1450 målats av någon av de mästare som då uppträdde i Mälardalen, ibland lite förenklat hänförliga till "Strängnäs-skolan", men som efter tre-fyra decennier försågs med helt nya målningar av Albert eller hans verkstad.

Bengt Ingmar Kilström

Olle Ferm (red), Kyrka och socken i medeltidens Sverige. Studier till Det medeltida Sverige 5

Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1991. 576 s

Den företeelse i nutiden som kanske mer än någon annan påminner oss om medeltiden är det nät av gamla sockenkyrkor, som ännu finns att beskåda på svenska landsbygden. Kyrkorna - mer eller mindre väl bevarade - utgör i flera regioner de viktigaste, ibland de enda, egentliga historiska sevärdheterna. I flera landskap, som Gotland, Uppland och Skåne, är åtskilliga medeltida sockenkyrkor konstnärliga klenoder som saknar motstycke i vårt inhemska kulturarv. De medeltida kyrkorna är och förblir en direkt källa till kunskap om medeltiden, som inte bara är förbehållen experter utan lättåtkomlig för var och en. Få saker upprör en lokal historiskt intresserad allmänhet så mycket som rivningar, vilka var särskilt förödande under förra seklet, av 1100- och 1200-talskyrkor. Det är därför med stor tacksamhet man kan konstatera att volym 5 i skriftserien *Studi-*

er till *Det medeltida Sverige* helt ägnas olika aspekter av medeltidens kyrkoliv ute i socknarna.

Det måste inledningsvis påpekas att, nedanstående kritik till trots, detta är ett mycket imponerande arbete, och de brister som finns kompenseras mer än väl av allt det positiva. Boken består av 21 uppsatser skrivna av specialister inom respektive område, vilket bevisar att det, trots den nedrustning som medievalistiken inom vissa discipliner drabbats av under de senaste decennierna, fortfarande finns ett kompetent forskarsamhälle för perioden i fråga. Avsikten med boken är att ge en mångsidig belysning av ämnet, inte att ge en fullt uttömmande beskrivning, något som är omöjligt med tanke på ämnets stora vidd. Verket är rikt illustrerat med svartvita fotografier, kartor, skisser och tabeller och på slutet finns både person- och ortnamnsregister.

Det finns en tydlig strävan att ge en bred skildring av ämnet såväl kronologiskt som ämnesmässigt. Uppsatserna behandlar hela perioden från vikingatiden till 1500-talet: historiska analyser varvas med konsthistoriska kapitel, ortnamnsforskning, liturgiska studier, litteraturvetenskap mm. Till detta kommer att vissa uppsatser är detaljstudier, t ex Herman Schücks undersökning av en öländsk sockenprästs textsamling och Jan Brunius studie av pergamentsomslag till riksarkivets räkenskapsböcker från 1500- och 1600-talen, omslag som ursprungligen härstammar från medeltida liturgiska böcker. Till denna kategori hör också Jan Svanbergs ingående, och rikt illustrerade, detaljstudie av ett helgonskåp i Tillinge kyrka. Andra uppsatser är däremot stora, övergripande synteser där en stor utveckling över en lång tidsperiod skall synliggöras. Det främsta exemplet är Stefan Brinks uppsats om svensk sockenbildning, men här finns också översikter över sockenkyrkornas byggnadshistoria (av Lenart Karlsson) och försök till sammanfattande analyser av sockenkyrklig liturgi (varom mera nedan).

De fyra inledande uppsatserna behandlar kyrkolivet före socknarnas tillblivelse. Något som ständigt återkommer i dessa studier är det nyvaknade intresset för runstenarnas vittnesbörd. Dessa, som tidigare mestadels har nonchalerats av forskningen, har visat sig innehålla värdefull information inom flera områden.¹ Carl F Hallencreutz diskuterar översiktligt det tidiga kyrkolivet och understryker den stora betydelsen av stormannainitiativ i skapandet av våra första landsbygdskyrkor. Ann-Sofie Gräslund söker svaret på frågan var de första kristna begravdes, innan kyrkogårdar var etablerade. Anders Broberg diskuterar religionsskiftet och tidig sockenbildning i Norduppland och Ann Catherine Bonnier tar i sitt kapitel upp den kontroversiella frågan om Uppsala hednatempels existens.

I den centrala frågan om sockenbildning är boken inte entydig, eftersom författarna själva intar motstridiga ståndpunkter. Stefan Brink hävdar i sitt kapitel att de svenska socknarna är resultatet av institutionell import från England på 1000-talet; visserligen fanns ordet *sokn* hos oss även tidigare, men det var först med den anglosaxiska missionen som be-

greppets innebörd blev den vi är vana vid. Därefter utvecklades socknarna, med stora regionala variationer, under 1100- och 1200-talen i samband med införandet av tionde. Thorsten Andersson menar i motsats till Brink att socknarna hade inhemska institutionella rötter i det gamla tingssamhället. Denna meningsmotsättning är inte specifikt svensk utan återfinns i flera europeiska länder, där man försökt spåra medeltida kyrkliga och juridiska institut till gamla, i källmaterialet osynliga, företeelser i forntiden. Man kan t ex nämna diskussionen om det tyska *gau* och Italiens forskardebatt om romerska och förromerska institut (främst de sk *pagi*) påstådda kontinuitet in i högmedeltiden. En internationell jämförelse hade med andra ord kunnat belysa detta svenska problem bättre, men internationella utblickar tillhör tyvärr inte denna boks starka sidor.

Vissa centrala kapitel i boken är synnerligen informativa för den som är intresserad av själva gudstjänstlivet, liturgin och kyrkans rent religiösa funktioner. Alf Härdelin genomför en tolkning av kyrkmässopredikningar i avsikt att visa de symboliska betydelser som låg inbyggda i medeltidens kyrkor, men som undgår den nutida betraktaren, och han fortsätter med att konkretisera vad kyrkan egentligen skulle användas till (didaktiska, sakramentala och liturgiska funktioner). I Sven Helanders uppsats får vi jämförande tabeller som visar på skillnader mellan en typisk gudstjänst i biskopsdömet domkyrka och en dylik ute på landsbygden. Sockenliturgin studeras här både i förhållande till domkyrkoliturgin och till den lokala förankringen i bygden och de krav det senare ställde. Vi får veta hur gudstjänsten utformades, vem som gjorde vad, var olika moment utfördes, hur många böcker som fanns i kyrkorna, mm. I Roger Anderssons uppsats får vi därefter direkta inblickar i predikningarnas värld. Andersson undersöker *exempla*, små berättelser som illustrerar och stöder entes som slagits fast i predikan på ett för människorna alltför abstrakt sätt. Till skillnad från andra delar av predikan kunde dessa berättelser införlivas med andra aspekter av lokal folkkultur, t ex i folksagor. Dessa analyser kompletteras av Mereth Lindgrens inlevelsefulla beskrivning av sockenkyrkornas bildvärld. Bilderna samverkade med det predikade ordet och kyrkans riter till en helhet; som exempel kan nämnas de djävulsscener som ofta målades på vapenhusets västra och östra väggar och som bör ses i samband med dopet och dess exorcism (s 236-38). En senare uppsats i boken, av Birgitta Fritz, ger oss en detaljanalys av Erik av Pommerns instiftelse av en gudstjänst i Vadstena bykyrka år 1430 - ett unikt vittnesbörd om gudstjänstliv i det medeltida Sverige.

Historikerna Göran Dahlbäck och Olle Ferm visar i var sitt kapitel på de ekonomiska realiteterna för sockenkyrkorna: penningförvaltning, ofrånkomliga utgifter och ständiga inkomster, jordägande etc. Här gäller dock att resultaten huvudsakligen rör senmedeltiden, även om författarna försöker spekulera om tidigare utveckling. En annan historiker, Thomas Lindkvist, försöker se hur stor betydelse socknen hade som profan, alltså icke-religiös, gemenskapsform, och han finner betydande variationer mellan landskap som Gotland och Hälsingland (där socknen hade

stor betydelse som lokal juridisk enhet) och götalandsskopen, där dylika sockenfunktioner är nästan helt osynliga i källorna.

Ett återkommande tema i flera av bokens uppsatser är mentaliteten. Problemet är att detta inte alltid sägs rakt ut eller leder till någon syntes. Delvis är detta en följd av bokens uppläggning, men med tanke på alla de intressanta uppslag som de enskilda studierna ger kan jag inte låta bli att poängtera de vinster som skulle gjorts om de mentalitetshistoriska trådarna dragits samman till en helhet. I Sven-Bertil Janssons uppsats om ballader visas tydligt hur kyrkobyggnaden uppfattades som en stark trygghetsfaktor, och hos flera andra författare förekommer mentalitetshistoriska nedslag men utan att det görs någon större poäng av det. I Hårdelins uppsats tolkas medeltida symboler, men utan att detta länkas till vardagsmentaliteten. I Bertil Nilssons uppsats om fridslagstiftning avstår författaren explicit (s 474) från att undersöka de vittnesbörd från vardaglig praxis som finns och studerar i stället uteslutande normerna. Det faktum att dessa i sig är högintressanta (t ex genom att vi i Sverige hade extremt noga specificerade fridszoner vid kyrkorna, s 496-97) gör motviljan mot spekulationer om praxis obegriplig. I annan forskning har det framkommit hur landsbygdens kyrkor på kontinenten ofta förknippades med folkliga föreställningar om tabu och övernaturlighet. I min egen undersökning av det tidigmedeltida Italien visade det sig att dessa kyrkor och deras omedelbara omgivning fungerade som mentala riktmärken, vilka man tog som utgångspunkter vid beskrivningar av landskapet och vilka kunde fungera som både synliga och osynliga barriärer mot det onda.² Ett speciellt kapitel som tog upp folkliga uppfattningar av kyrka och socken hade behövts i den här boken.

En annan genomgående svaghet, som också delvis bottnar i bokens karaktär av uppsatssamling, är bristen på koppling till större problemkomplex. Ett dylikt är frågan om den tidiga svenska statens uppkomst och utveckling. Det finns flera intressanta anspelningar på eventuella samband sockenbildning-statsbildning (t ex Lindkvist, s 516-17), men det sker ingen sammanfattande utredning eller jämförelse med sambandet kyrklig organisation-statlig organisation i andra länder. Detta politiska perspektiv kan förstärkas genom en studie av kyrkobyggnadens icke-religiösa funktioner, t ex som möjlig försvarsbyggnad i krigstid och som socialt forum för bygden, men inte heller detta görs i föreliggande arbete. Ett stort problemkomplex, som däremot tas upp och integreras i en analys på ett förtjänstfullt sätt, är den moderna *literacy*-forskningen, som berörs i Helmer Gustavsons uppsats om sockenkyrkornas runinskrifter.

Ovan har redan noterats bristen på internationella utblickar, och detta förtjänar att påpekas ytterligare. Den mest internationellt medvetna uppsatsen, Stefan Brinks, har en del oförklarliga missar (s 114ff). Brink hävdar t ex (utan nothänvisningar) att privata kyrkor på kontinenten endast växte upp på storgods, och att kontinentens socknar baserades på

dessa gods kyrkor. Detta är en extrem generalisering, som inte alls påminner om verkligheten i vissa länder.³

Sammanfattningsvis måste det återigen slås fast att detta arbete är mycket läsvärt för alla med intresse för såväl medeltiden som för vårt kulturella arv i allmänhet. Trots de invändningar som gjorts ovan kvarstår det positiva intrycket; boken har alla förutsättningar för att bli ett långlivat referensverk och en lättläst introduktion till ett flertal aspekter inom en mängd vetenskapliga discipliner som förenas i studiet av medeltida kyrkoliv.

Dick Harrison

NOTER

1 Se text Birgit Sawyer, "Det vikingatida runstensresandet i Skandinavien", *Scandia* 55:2, Lund 1989

2 D Harrison, "The Invisible Wall of St John. On Mental Centrality in Early Medieval Italy", *Scandia* 58:2, Lund 1992

3 Se text Chris Wickhams studie av bergsdalarna i Toscana, *The Mountains and the City. The Tuscan Appennines in the Early Middle Ages*, Oxford 1988. I 700-talets Italien kunde lokala småkyrkor grundas av vem som helst, även av medelstora bönder, parallellt med att en kyrkoorganisation underordnad biskopen växte fram på landsbygden.

Från romanik till nygotik Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson.

Sveriges Kyrkor/Riksantikvarieämbetet. Stockholm (tryckt i Uppsala) 1992, 232 s.

Till numera pensionerade överantikvarien vid Riksantikvarieämbetet Evald Gustafssons 65-årsdag har utgivits en mycket läsvärd och rikt illustrerad festskrift, betitlad *Från romanik till nygotik*. För den kulturhistoriskt bevandrade allmänheten är Evald Gustafsson välkänd. Förutom i sina olika befattningar vid Riksantikvarieämbetet har han tjänstgjort som amanuens på Gotland samt som lands- och länsantikvarie i Malmöhus län - en nästan fyrtioårig gärning som kulturarbetare för att välja en modern beteckning. Vidare kan nämnas Evald Gustafssons omfattande

författarskap inom ett brett ämnesregister, från kyrkoarkitektur, byggnadsarkeologi och bebyggelsehistoria till byggnadsvård och bevarandeplanering; något som kan konstateras vid studiet av den bibliografiska förteckning över Gustafssons tryckta skrifter 1952-92, som upprättats av Clas-Ove Strandberg och som avslutar festskriften i fråga.

I förordet till denna framhåller riksantikvarie Margareta Biörnstad: "Som en röd tråd både i yrkesverksamheten och skriftställarskapet löper Evald Gustafssons intresse för de svenska kyrkobyggnaderna och det rika kulturarv som de representerar. Sedan 1979 är han ledamot av Sveriges Kyrkors redaktionskommitté och han har själv medverkat i flera av Sveriges Kyrkors publikationer". Därför har det fallit sig naturligt att det är medarbetare i detta "kyrkoverk" samt dess motsvarigheter i våra nordiska grannländer som svarat för festskriftens uppsatser om kyrklig konst och arkitektur. Sveriges Kyrkor, vars första publikation utkom 1912, kan beskrivas som både sorgbarn och glädjeämne, något som framgår av Axel Unnerbäcks instruktiva uppsats. Eller annorlunda uttryckt: trots knappa ekonomiska och personella resurser - en hämsko när det gäller att realisera höga ambitioner - har redaktionen av Sveriges Kyrkor inte förlorat modet; även om forskningsuppgiften numera i huvudsak struktureras med sikte på tematiska inventeringar. Mot denna bakgrund är det av stort intresse att läsa de följande tre bidragen som behandlar motsvarande forsknings- och publiceringsverksamhet - likheter och skillnader - i de nordiska grannländerna Danmark, Finland och Norge.

Det skulle föra för långt att apostrofera alla övriga bidrag till denna läsvärda festskrift. Härmed ett subjektivt betingat urval.

De tre inledande uppsatserna har författats av Erik Cinthio, Torkel Eriksson och Marian Ullén. De behandlar på ett skarpsinnigt sätt några inom medeltidsforskningen återkommande förebilds- och dateringsfrågor vad gäller Dalby kyrkas i Skåne stiftare och donatorer samt det unika Lyngsjöantemensalet liksom de romanska målningarna i Lannaskede kyrka i det gamla folklandet Njudung i Småland. Argumentationen verkar övertygande och berikar vårt ikonografiska vetande om medeltida kyrkokonst.

Medeltiden står i fokus även i de följande sex bidragen av Ann Catherine Bonnier, Eyvind Unnerbäck, Peter Sjömar, Erland Lagerlöf, Gunnar Redelius och Bengt Stolt. Utrymmet tillåter inte en närmare presentation av dessa forskares analyser och slutsatser. Men dessa vidimerar på ett sakligt sätt, hur en tematiskt eller monografiskt inriktad specialundersökning får allmängiltig betydelse eller kan fungera som incitament till analog forskning. Inte minst när skriftliga källor lyser med sin frånvaro.

Även om ett och annat av det som publiceras har en alltför speciell karaktär, bör en festskrift av denna typ också vara ett forum för forskningsinriktad dokumentation - som vederbörande skribenter av en eller annan anledning inte haft möjlighet att redovisa inom ramen för löpande projekt, eller ännu inte hunnit behandla i ett större sammanhang. Så

menar jag, att man kan karakterisera festskriftens övriga bidrag. Bland dessa har jag särskilt fäst mig vid, vad Ingrid Rosell skriver om Nicodemus Tessin den yngres halvbror och medhjälpare Abraham Svansköld. Vidare vad Monica Ebeling har att förtälja om några ovanliga men ändå tidstypiska kyrkor i östra Småland, tillkomna under andra hälften av 1700-talet. Ingrid Sjöström riktar läsarens uppmärksamhet på vad man kan kalla venetianskt influerade fönster i några kyrktorn av nyklassicistisk typ från Gislöv i Skåne till Överluleå i norr.

Av stort teologiskt intresse är Ragnhild Boströms opus om öländska altarpredikstolar. Liksom Lennart Illerstads bidrag - *Kyrkorum och altarkaraktär* - i ett personstrukturerat spektrum rörande några tongivande kyrkoarkitekter från Helgo Zettervall till Sigurd Lewerentz. Därmed vill jag till sist poängtera att flera av uppsatserna i festskriften till Evald Gustafsson har en tvärvetenskaplig inriktning. Något som både vår tids kyrkologi och teologiska forskning bör kunna tillgodogöra sig.

Benkt Olén

Karl-Johan Hansson, Palmcrons sångpsaltare. En svensk 1600-talshandskrift, dess ursprung, innehåll och plats i spänningsfältet mellan reformert och luthersk tradition.

Doktorsavhandling Åbo, 254 s, Åbo akademis förlag, Åbo (Vasa) 1992. ISBN 952-9616-01-5.

Karl-Johan Hansson är teolog och musikvetare, med hymnologi som specialitet. Redan 1986 disputerade han i musikvetenskap. Den teologiska doktorsavhandlingen från 1992 hör närmare bestämt hemma inom den praktiska teologin, som i Finland har behållit sin gamla ämnesbenämning. Han har docentkompetens på båda områdena och dessutom vid Sibeliusakademien. Han är mycket aktiv i internationellt hymnologiskt forskningssamarbete och deltar i projektet NordHymn.

Andreas Palmcron var en svensk 1600-talsläkare och kyrkligt engagerad lekman, som bearbetade psaltarens samtliga psalmer till rimmad metrisk vers för att bli sångbara för gudstjänstbruk. Han lyckades aldrig få sin sångsamling utgiven; den 600-sidiga handskriften förvaras på KB i Stockholm. Den är försedd med melodier som i stor utsträckning nykomponerats. Då den inte tidigare gjorts till föremål för mer ingående granskning rör det sig om ett originellt och gott val av forskningsuppgift. Förf:s viktigaste källkritiska insatser är att avslöja en annan föreliggande psaltarhandskrift av Klingh som närmast ett plagiat på Palmcrons, samt påvisa att Andreas Düben sannolikt är upphovsman till originalmelodierna i samlingen.

Från teologisk synpunkt har denna samling störst intresse som exempel på en under 1500- och 1600-talen mycket spridd genre. Förf:s grepp är att framför allt sätta in den i "spänningsfältet mellan reformert och luthersk tradition". Den reformerta sångpsaltaren, under Calvins överinseende skapad av Marot och de Bèze, blev ett speciellt kännetecken för reformert gudstjänsttradition, inte minst genom sina rytmiskt profilerade melodier. Genom lutheranen Lobwasser fick de snabbt samma ställning i tysktalande reformerta församlingar, medan de aldrig på samma sätt lyckades slå igenom på lutherskt område. Även där förekom psaltarparafrafer, men musikaliskt gestaltade i stil med övrig luthersk koral. Inom forskningen har många gånger framhållits hur Luthers egna psaltarinspirerade texter skiljer sig från de reformerta parafraferna genom att snarare utgöra teologiska utläggningar, i ljuset av kristologin och rättfärdiggörelseläran. Förf använder denna iakttagelse som ett av sina tolkningsinstrument. Men han förbigår därvid den mest avgörande skillnaden mellan lutherskt och reformert: för de reformerta var psaltarparafraferna de enda sånger som tolererades i gudstjänsten, eftersom endast de var hämtade ur den kristna uppenbarelseurkunden, medan lutheranerna självklart inneslöt såväl en rad nydiktingar som ett rikligt urval av fornkyrkliga och medeltida hymner.

Enligt min uppfattning har "spänningsfältet mellan reformert och luthersk tradition" säkert relevans för det mer generella problemet om psaltarens och psaltarparafraferns ställning i gudstjänstlivet, och det ligger kanske en del i att 1600-talets ökande spänning mellan ortodoxi och synkretism försvarade för Genèvepsaltaren att vinna isteg i svenskt gudstjänstliv. Det anlagda tolkningsperspektivet är dock dels för snävt för att adekvat belysa det generella problemet, dels av en högst tveksam relevans för att belysa individen Palmcronns bemödanden. För att börja med det sistnämnda: Palmcron har i likhet med många både inom och utom lutherdomen sett det som önskvärt att bibelns egna psalmer skall kunna brukas i gudstjänsten - inte bara som textläsningar utan just som andliga sånger. Problemet har då varit att förse dessa i fråga om rytm och radlängd oregelbundna texter med en för den vanliga församlingen sångbar musikalisk dräkt. Den lösning som söks är att sätta dem på rim och anpassa dem till regelbunden meter. Det behöver inte ligga något teologiskt djupsinne i detta, och kommentarer som följande finner jag gå vid sidan av saken: "I stort sett följer Palmcron ... den reformerta traditionen att noggrant återge de gammaltestamentliga psalmernas innehåll ... Palmcron kan således i fråga om texttrohet i det stora hela anses stå på en solid reformert grund". Det är helt inadekvat att kontrastera Palmcronns texttrohet mot exempelvis Luthers frihet som nyskapande psalmdiktare. Palmcron är en svensk lekman som söker lösa ett problem av mer teknisk art gällande psaltarens användning i gudstjänsten. Han är ingen nyskapande teolog och psalmdiktare som Luther (vilken föreständigt anbefalld originalpsaltaren för flitigt kristet bruk); skillnaden mellan deras produkter bör alltså analyseras fram med hjälp av andra

tolkningsinstrument än den konfessionella motsättningen. Dessutom är det ju ett originellt drag i Palmcron's sångpsaltare att han sätter inte bara själva psaltartexterna på vers utan också den svenska bibelns teologiska summarier över psalmernas innehåll, i vilka den kristologiska tolkningen utgör det mest karakteristiska inslaget. Detta framhålls av förf som också i slutändan betydligt modifierar sitt omdöme om det reformerta inslaget hos Palmcron, betecknar hans psaltare som "anpassad till den lutherska miljön" och finner det föga troligt att Palmcron över huvud avsett att ta ställning i meningsutbytet mellan ortodoxa och synkretister. Slutomdömet blir därmed rimligt balanserat, men intrycket att tolkningsinstrumentets relevans överbetonats kvarstår vad gäller individen Palmcron.

Som redan framhållits finner jag däremot det valda instrumentet relevant som ett inslag i belysningen av det mera generella problemet om psaltarens plats i kristen gudstjänst. Men man skulle gärna sett detta problem mer profilskarpt formulerat och belyst utifrån den vidare historiska kontexten av psaltarens roll i gudstjänsten från tidig kristen tid, dess funktion i tidegården, tidegårdens bevarande i latinsk form av svenska reformatorer och gradvisa bortfall under 1600-talets försvenskningssprocess, de olika försöken i reformationskyrkorna inkl anglikanismen att lösa psaltarfrågan etc. Gärna hade man också sett en mer penetrerande analys av psaltarens kristna tolkning och ev konfessionella skillnader därvidlag.

Trots den kritik och de desiderata som här framförts finner jag att Hansson givit oss en läsvärd och - även layoutmässigt - ganska charmig bok som jag gärna rekommenderar till studium.

Ragnar Holte

Allan Hofgren m fl, 150 år i Herrens hus. Betlehemskyrkorna i Stockholm 1840-1990

Utg av Mälarhem 1990. 96 s. Rekv fr EFS i Mälardalen, Luntmakargatan 84, 113 51 Stockholm

År 1990 firades 150-årsminnet av den första Betlehemskyrkans ibruktagande och det var med anledning härav som rubricerade skrift utgavs. Förhistorien till kyrkans tillkomst är nära knuten till metodistpastorn George Scotts verksamhet i Stockholm. Denne hade 1830 kallats till den svenska huvudstaden av brukspatron Samuel Owens för att betjäna engelska arbetare i hans tjänst. Genom Owens försorg hade ett litet kapell, beläget vid nuvarande V Trädgårdsgatan, ställts i ordning för ändamålet. I Sverige gällde ännu konventikelpakatet, och det var inte tillåtet för Scott att verka bland svenska medborgare. Snart nog började

dock pietistiskt inställda svenskar samlas till Scotts veckopredikningar, och han blev en centralgestalt i den sk nyevangeliska väckelsen i Stockholm. "George Scott och hans verksamhet i Sverige" undersöktes på sin tid mycket noga av sedermera professorn i kyrkohistoria Gunnar Westin (I-II, 1928-1929). Det är mycket förvånande att detta banbrytande arbete inte nämns i boken om Betlehemskyrkan. Följden av Scotts "missionsverksamhet" blev att denna 1842 måste lämna vårt land. Två år tidigare var den kyrka färdig, som sedermera kom att heta Betlehemskyrkan. Den hade byggts för att bereda utrymme åt den alltmer tilltagande skaran av åhörare och bekostades av engelska metodister. Tillstånd att bygga kyrkan hade Kungl Maj:t 1838 meddelat "härvarande Wesleyanska Methodister". Kyrkan låg nära det nutida Sergels torg.

Sedan Scott lämnat Sverige, stod Engelska kyrkan, som den kallades, tom i cirka tio år, varefter verksamheten återupptogs på initiativ av lektorn P M Elmblad, som var präst i Svenska kyrkan. I början av 1854 gjordes ett förvärvande av "Engelska Kyrkan", och i augusti kunde köpet avslutas. Engelska kyrkan blev nu en fristad för lågkyrkliga kretsar i Stockholm, men också för andra aktiviteter, för vilka den dåtida kyrkan saknade förståelse. Det är sålunda remarkabelt att de första diakonissorna (sedermera Erstasystrarna) vigdes i Engelska kyrkan i juni 1855 - till på köpet av tyske kyrkoherden i Stockholm! - en poäng som utgivarna av boken om Betlehemskyrkan missat. Fr o m 1866 kom kyrkan att heta Betlehemskyrkan. Namnbytet skedde samma år som EFS bildades, och det blev också så att Stiftelsens folk kom att se Betlehemskyrkan som sin kyrka. Det var i Betlehemskyrkan som Carl Olof Rosenius åren 1857-67 samlade stora skaror.

Kyrkan var inte invigd av biskop i Svenska kyrkan, men den verksamhet som bedrevs där tolererades så länge den bedrevs av präster i Svenska kyrkan och så länge som ingen sakramentsförvaltning förekom. Det rådde därför i början viss tvekan om att släppa fram lekmanpredikanten Rosenius. Det är viktigt att påpeka att dessa predikningar hölls på söndagseftermiddagarna. Predikan var givetvis huvudangelägenheten vid gudstjänsterna i Betlehemskyrkan, men också sången var viktig! Väckselsångerna hör intimt ihop med den miljö som Betlehemskyrkan erbjöd. Kyrkorummet var kalt med en predikstol mitt på väggen i fonden och under denna ett litet altare. På läktaren ovanför predikstolen hade orgeln sin plats; den första orgeln inköptes 1864. Först 1923 försågs Betlehems-kyrkan med altarring - sedan Stockholms stads konsistorium medgivit nattvardsfirande i kyrkan, givetvis under ledning av präst i Svenska kyrkan.

I samband med "saneringen" av Stockholms city kom Betlehemskyrkan - liksom S:ta Eugenia katolska kyrka - i skottgluggen och det hjälpte inte med att återropa byggnadernas kulturminnesstatus. Hösten 1953 hölls för sista gången gudstjänst i den gamla Betlehemskyrkan. Efter en treårig exil återuppstod den i nya lokaler vid Luntmakargatan.

Bengt Ingmar Kilström

Mabel Lundberg, De dödas uppståndelse i kristen tro och konst

Lund 1990. 131 s, ill.

"Vi tro på...de dödas uppståndelse och ett evigt liv." Texten läser vi varje högmässa. Hur denna uppståndelse från de döda uppfattats i den kristna världen under århundradenas lopp har Mabel Lundberg sökt påvisa i föreliggande skrift. Hon för oss tillbaka till de äldsta teologerna både i öst och väst. *Gregorius av Nyssa* (död 394) menade t ex att det i varje mänsklig kropp finns något bestående, kroppens "eidoss" (form, särart), vilken växer samman med själen och lämnar ett avtryck i denna. Kroppen återgår vid döden till de fyra elementen, varur Gud sedan låter kroppen återuppstå. Kyrkofadern *Augustinus* (död 430) ansåg att de döda uppstår med den kropp de haft i jordelivet - och då i sin ungdoms kropp vid ca 30 år. Vilken härlig tanke för dem som räds förintelsen! Frågan uppstod dock vad som händer med ett barn som dör. Augustinus' åsikt var då att barnet uppstår i den kropp det skulle haft som fullvuxen. *Thomas av Aquino* bygger 800 år senare vidare på Augustinus' tankegångar om kroppens uppståndelse och förklarar även vilka egenskaper den återuppståndna kroppen får, såsom att den förmår att genomtränga kroppsliga ting, den blir lysande, den blir snabb och smidig och oförgänglig.

Efter en intressant inledning om hur kristna teologer uppfattat vad som sker med människan efter döden, för oss författaren in i hur detta skeende framställts i konsten, från romerska sarkofager fram till Peter Paul Rubens målning av Yttersta Domen från 1615-1616. Från början sätts de dödas uppståndelse i samband med Kristi uppståndelse, fr a i den östromerska kyrkan, men senare blir det i bilder av den Yttersta domen, då fåren (de saliga) skiljs från getterna (de fördömda), allt i enlighet med Matteusevangeliet (25:32). Kristus, domaren, sitter på sin tron i himlen och har Jungfru Maria på sin högra sida och Johannes Döparen på sin vänstra. Deras uppgift är att vara förebedjare för mänskligheten på den Yttersta dagen. Himlen kan därutöver vara befolkad av apostlar, evangelister, övriga helgon, änglaskaror etc. När stunden är inne blåser änglar i basuner och upp ur sina gravar kommer de döda.

Många medeltida katedraler i Västerlandet visar den Yttersta domen skulpterad i sten i portalernas tympanonfält. Författaren visar hur stereotypt de döda framställs under den romanska tiden för att under 1300-talet bli alltmer individuella och rörliga. De till och med samspråkar med varandra t ex i Hl Kreutzkirche i Schwäbisch Gmünd. Jungfru Marias roll blir, naturligt nog, mer framträdande ju längre vi kommer i medeltiden. På 1400-talet ser vi henne ibland som "skyddsmantelmadonna", dvs hon håller de uppståndna saliga skyddande under sin mantel.

En mångfald framställningar, från tidig medeltid till Rubens, får vi ta del av i denna innehållsrika skrift. Vad man kanske saknar är en svensk

bild av de dödas uppståndelse. Vi har över 100 medeltida framställningar bevarade här (de under denna tid danska landskapen Skåne, Halland, Blekinge undantagna). De flesta av dem är kalkmålningar, som företrädesvis är placerade längst ned i kyrkorna, dvs på västväggen. Men Yttersta domen finner vi även på altarskåp och broderier, de senare exempelvis på en mässhake från Helgarö kyrka i Södermanland (nu i Strängnäs domkyrkomuseum). Kanske kan vi vänta oss en fortsättning av denna intressanta, välskrivna bok om de dödas uppståndelse i kristen tro och konst och då baserad på svenskt material? Det skulle vara värdefullt.

Ingalill Pegelow

Carl Henrik Martling, Fädernas kyrka och folkets. Svenska kyrkan i kyrkovetenskapligt perspektiv

Ingår i Kyrkovetenskapliga Institutets skriftserie. Verbum, 1992, 279 s.

Före kyrkosekreteraren vid Svenska kyrkans centralstyrelse, Carl Henrik Martling, skildrar i *Fädernas kyrka och folkets* de yttre och inre förändringar som Svenska kyrkan genomgått under historiens gång. Språket är lättsamt och uppläggningsen lättillgänglig. Innehållet är uppdelat på fyra huvudavsnitt: det historiska arvet, Svenska kyrkan på riksplanet, stiftsplanet och lokalplanet. Det perspektiv som författaren anlägger på Svenska kyrkan är det kyrkovetenskapliga. Redan bokens undertitel anger detta. Varken kyrkohistoria eller dogmhistoria ställs i fokus. Det är främst Svenska kyrkans organisation och kyrkoliv som här lyfts fram. Med kyrkoliv menas inte endast gudstjänsten, utan också exempelvis kyrkans frivilliga diakonala och pedagogiska arbete.

Avsnittet om det historiska arvet ger en kortfattad kyrkohistoria utifrån en kyrkovetenskaplig infallsvinkel. Det handlar här mycket om kyrkan i förhållande till samhället i övrigt, om organisatoriska vägval, men även om gudstjänstliv och olika fromhetsriktningar. Tyngdpunkten i detta avsnitt ligger liksom i de följande i nutiden, vad som direkt har format Svenska kyrkan sådan som den ser ut idag. Tre brytningspunkter lyfts fram i detta sammanhang: frågorna om kvinnliga präster, om relationerna mellan stat och kyrka samt om dopet och kyrkomedlemskapet (s 44ff). Författaren konstaterar att högkyrklighetens och folkkyrklighetens representanter i dessa tre frågor har fört en långdragen debatt, men också att det inte finns en på förhand given uppfattning som gör att varje företrädare för en viss riktning har samma ståndpunkt i var och en av dessa frågor. Läsaren frågar sig möjligen om det inte på denna punkt in-

nebär en alltför grov generalisering att dela in Svenska kyrkan endast i dessa två huvudströmningar.

I de tre organisatoriska avsnitten beskrivs den nuvarande organisatoriska strukturen på riks-, stifts- och lokalplan i sitt kyrkovetenskapliga sammanhang. Rikskapitlet tar upp lagstiftning, statliga och rikskyrkliga organ, diakoni, utlandsarbete, ekumenik samt det frivilliga kyrkliga arbetet på riksplanet. Stiftskapitlet ger en värdefull presentation av vart och ett av stiftet i Svenska kyrkan samt den nuvarande stiftsorganisationen. De två ansvarslinjerna med folkligt förankrad självstyrelse och prästerlig ämbetsförvaltning framställs på ett övertygande sätt. I avsnittet om Svenska kyrkan på lokalplanet redogör Martling, förutom för sockenin- delning och församlingsorganisation, för prästtjänster och övriga försam- lingsanställningar. I detta avsnitt ges avslutningsvis gudstjänstlivets utveckling en förhållandevis utförlig behandling.

Bokens titel visar på den linje som författaren konsekvent följer i sin framställning av svenskt kyrkoliv. Det är fäderna som lyfts fram ur folket. Kvinnorna får träda tillbaka. Förtjänta män framträder på varje sida: kungar och ärkebiskopar, påvar och kejsare. Betydelsen av viktiga "kyr- komän som Gunnar Rosendal och Bo Giertz" (s 46) lyfts fram. Från Svenska kyrkans senaste århundraden nämns endast tre (!) kvinnonamn: Marie Cederschiöld och Ebba Boström i avsnittet om diakoni (s 107) samt Lina Sandell när psalmbokens historia skrivs (s 251). Utifrån Mart- lings historieskrivning kan läsaren få det felaktiga intrycket att kvinnor- na har mindre betydelse för kyrkolivet idag än under medeltiden! När exempelvis debatten om kvinnlig kyrkotjänst skildras (s 240), nämns en- dast Manfred Björkquist, medan Margit Sahlin och S:ta Katharinastiftel- sen förbigås med tystnad, trots den enastående betydelse hon har haft för debatten och utvecklingen i Svenska kyrkan.

Författaren anger i förordet som sin ambition att föra vidare arvet från Yngve Brilioth som i *Svensk Kyrkokunskap* undervisade flera genera- tioner svenska teologer om Svenska kyrkan. Sedan Brilioth skrev sin kyr- kokunskap har Svenska kyrkan genomgått stora förändringar. Kyrkomötet och de centrala funktionerna är idag uppbyggda på helt annat sätt. Stiftet och pastoraten är organiserade annorlunda. Ny kyrko- handbok och psalmbok har ersatt de gamla böckerna. En ny kyrkolag har trätt i kraft. Behovet av en ny kyrkokunskap har därför under en tid varit uppenbart. Redan inledningsvis har berörts att Martling skriver lättill- gängligt. I detta avseende skiljer sig Martling positivt från Brilioths mer tunglästa prosa. Denna fördel med Martlings kyrkokunskap uppväger mer än väl att den inte är lika faktamättad som den tidigare använda lärobö- ken.

Under senare år har i undervisningen ofta använts *Svenska kyrkan - organisation och verksamhet*, skriven av Svenska kyrkans nuvarande gene- ralsekreterare Sören Ekström. Den har utkommit på Verbums förlag i ett par reviderade upplagor. Innehållet behandlar främst kyrkans organisato- riska strukturer och hur de vuxit fram. Det som kan benämnas kyrkoliv

tas mycket sparsamt upp, vilket boken inte heller haft som sitt syfte. Jämfört med Ekströms presentation av Svenska kyrkans nuvarande organisation har Martlings bok de fördelarna att organisationen sätts in i sitt levande sammanhang, där de längre historiska utvecklingslinjerna liksom beskrivningarna av gudstjänstlivet och den utåtriktade verksamheten ger färg och styrka åt framställningen. För den som har det historiska och teologiska sammanhanget klart för sig ger dock även i fortsättningen Ekström den mest koncisa framställningen av kyrkans organisation.

Några svagheter med Martlings bok måste dock konstateras. Boken är skriven 1991. Året därefter behandlade riksdagen förslaget till ny kyrkolag och godkände detta (SFS 1992:300). Sedan årsskiftet 1992/93 gäller således en ny kyrkolag som främst reglerar Svenska kyrkans organisatoriska uppbyggnad. Detta omnämns visserligen (s 79) och skillnaden i förhållande till förut gällande lagstiftning är inte överväldigande. Det känns dock besvärande att läsa den gamla lagstiftningen från 1982 citerad i långa stycken (s 82f), när det idag finns en helt ny kyrkolag som samlar de gamla lagarna inom sig. Beskrivningen av hur ärkebiskopsval tillgår (s 92) bygger exempelvis på sådant material som fanns innan kyrkolagen blev slutligt fastställd. Läsaren saknar här uppgift om att centralstyrelsens ledamöter idag är röstberättigade vid val av ärkebiskop. Utgivningen av boken har olyckligtvis kommit att ske vid en övergångsperiod inom just det område som behandlas.

På liknande sätt har bildandet av Sveriges Kristna Råd, Svenska Kyrkans Unga samt den pågående debatten kring ekonomi och rätt i kyrkan (ERK) och kyrkans egendomsförvaltning kommit för sent för att mer ingående kunna tas upp. I högre eller lägre grad är det naturligtvis alltid så att utvecklingen går vidare sedan författaren har satt sin punkt. Ur organisatorisk och förvaltningssynpunkt har dock utgivningen av denna bok kommit att ske mitt i ett av Svenska kyrkans mest föränderliga skeden någonsin.

Eftersom författaren inte endast är docent inom kyrko- och samhällsvetenskap utan tillika överhovpredikant och preses i hovkonsistoriet är det av särskilt intresse att läsa hur kyrkans förhållande till kungamakten och kungahuset framställs. Detta ges ett relativt stort utrymme och står i samklang med författarens avsikt att skriva om "fädernas" kyrka. På ett flertal ställen berör Martling det historiska sambandet mellan kungamakten och kyrkan (s 27f, s 72ff, s 85f). Förvånande nog blir Martling uppenbart svävande när han kommer in på frågan om kungens bekännelseförpliktelse. Han konstaterar helt korrekt att denna förpliktelse inte upprepas i den nya regeringsformen från 1974 men att övergångsbestämmelsen inte förändrar ordningen från 1809. Ingenstans nämns, uppseendeväckande nog, den grundlag som reglerar just den berörda frågan. Kungens bekännelseplikt regleras inte genom regeringsformen utan genom successionsordningen.

I successionsordningens §4 (SFS 1979:935) står det att kungen "alltid skall vara av den rena evangeliska läran, sådan den, uti den oförändrade

Augsburgiska bekännelsen, samt Uppsala mötes beslut av år 1593, antagen och förklarad är, sålunda skola ock prinsar och prinsessor av det kungl. huset uppfödas i samma lära och inom riket. Den av kungl. familjen som ej sig till samma lära bekänner, vare från all successionsrätt utesluten".

Helhetsintrycket är att Martlings kyrkokunskap med sina nämnda begränsningar och svagheter är en lättillgänglig lärobok om kyrkoliv och organisationsstrukturer i Svenska kyrkan. Med lämpliga kompletteringar kan den säkerligen komma att användas av många.

Nils-Henrik Nilsson

Carl-Allan Moberg, Ann-Marie Nilsson, Die liturgischen Hymnen in Schweden, II. - 1. Die Singweisen und ihre Varianten. - 2. Abbildungen ausgewählter Quellenhandschriften.

Acta universitatis Upsaliensis, Studia musicologica Upsaliensia, N.S. 13:1-2 (249+66 s), Almqvist & Wiksell International, Uppsala (Stockholm) 1991. ISSN 0081-6744, ISBN 91-554-2810-X och -2811-8.

Ann-Marie Nilsson, On Liturgical Hymn Melodies in Sweden during the Middle Ages.

Skrifter från musikvetenskapliga institutionen, Göteborg, nr 24, 1991 (166 s). Doktorsavhandling Göteborg 1991. ISSN 0348-0879, ISBN 91 85974 14-5.

Viveca Servatius, Cantus sororum. Musik- und liturgiegeschichtliche Studien zu den Antiphonen des birgittinischen Eigenrepertoires. Nebst 91 Transkriptionen.

Acta universitatis Upsaliensis, Studia musicologica Upsaliensia, N.S. 12 (342 s). Doktorsavhandling Uppsala, Almqvist & Wiksell International, Uppsala (Stockholm) 1990. ISBN 91-554-2602-6, ISSN 0081-6744.

Carl-Allan Moberg var pionjär inom svensk musikforskning, inte minst på området medeltida kyrkosång, där han var lärjunge till den berömde tyske gregorianikforskaren Peter Wagner (denne framstod även för det svenska antifonalets utgivare Adell och Peters som den store auktoriteten på området). 1927 utkom Mobergs stora arbete *Über die schwedischen*

Sequenzen I-II. Tjugo år senare - under mellantiden hade han bl a utgivit en *Kyrkomusikens historia 1932* - utkom första delen av ett arbete med likartad uppläggning: *Die liturgischen Hymnen in Schweden. I. Quellen und Texte* (Munksgaard, Kopenhagen/Almquist & Wiksell, Uppsala, 1947). I 45 år har detta arbete utgjort en för forskningen närmast oanvändbar torso: det viktigaste saknades, nämligen själva hymnmelodierna. Moberg hade planerat arbetet i tre delar. Del 2 skulle presentera hymnmelodierna systematiskt efter kyrkotonarterna, med för varje hymn en "mönstermelodi" utskriven i notskrift, och därunder i tabellartad form melodins utseende i alla för förf tillgängliga källor angiven på så sätt att avvikelser från "mönstermelodin" visades med hjälp av bokstäver. Del 3 skulle innehålla kommentarer.

Samma år som första delen av hymnarbetet utkom blev Moberg förste innehavare av den nyinrättade professuren i musikhistoria vid Uppsala universitet vilket innebar många nya arbetsuppgifter, och hymnutgivningen sköts på framtiden. Dock arbetade Moberg genom åren återkommande med att utöka sitt källmaterial och revidera tabellpresentationen. 1956 publicerade Bruno Stäblein sitt stora arbete *Monumenta Monodica Medii Aevi, Band I. Hymnen I. Die mittelalterlichen Hymnenmelodien des Abendlandes* (Bärenreiter, Kassel & Basel). Det är troligt att denna publikation - fastän den inte tog hänsyn till nordiska källor - fick Moberg att ytterligare "tappa sugen". Trots rubrikens "in Schweden" hade Moberg tänkt sig att ta in ett rikligt jämförelsematerial från goda europeiska källor och hade under mellanåren särskilt arbetat med den sidan. Moberg var kritisk till Stäbleins enligt hans bedömning selektiva och osystematiska presentation av de europeiska hymnerna, men hans eget arbete kunde efter detta aldrig få den karaktär av pionjärinsats som det skulle fått om den första delen ganska snart kunnat följas av de planerade senare delarna. Inte ens Mobergs pensionärsår gav honom möjlighet att fullfölja hans hymnarbete, eftersom han drabbades av sjukdom.

Före sin bortgång 1978 hade Moberg uppdragit åt sin lärjunge och vän Ingmar Milveden att ombesörja en posthum utgåva. För att kunna verkställa detta sökte och erhöll Milveden projekt pengar från HSFR för ett projekt 1983-86 med doktoranden Ann-Marie Nilsson som forskningsassistent (och den som skulle stå för den avgörande arbetsinsatsen) och honom själv som projektansvarig. Det dubbla resultatet härav kan vi studera dels i dubbelvolymen *Die liturgischen Hymnen in Schweden, II*, med författarnamnen Moberg och Nilsson, dels i Nilssons doktorsavhandling som är nära relaterad till arbetet med den posthuma Mobergutgåvan. Båda har publiceringsår 1991.

Det är en mycket värdefull insats som Ann-Marie Nilsson, med Ingmar Milveden som handledare, utfört genom att äntligen fullfölja Carl-Allan Mobergs stora hymnundersökning. Delvis, men med goda skäl, har projektduon frångått Mobergs intentioner. De har helt uppgivit Mobergs tanke att direkt föra in europeiskt jämförelsematerial i tabellerna. För europeiska, icke-nordiska källor har i stället Stäbleins utgåva fått tjäna

som huvudsaklig referenspunkt. Nilsson bibehåller den systematisering och numrering efter kyrkotonarter som Moberg själv hade genomfört (luckor i numreringen har uppstått genom att vissa hymner som han hämtat ur europeiska källor saknas i de svenska), men genomgående anger hon under vilket nummer motsvarande hymn är att söka i Ståbleins utgåva (hon ger dessutom ytterligare referens till ett par mindre betydande hymnutgåvor). Däremot har hon ytterligare utökat de svenska källor som Moberg förtecknade i sin första del. Toni Schmid och Oloph Odenius har bedrivit ett mångårigt forskningsmässigt detektivarbete för att identifiera de pergament från makulerade kyrkliga böcker som Gustav Vasa lät sina fogdar bruka som omslag till räkenskaper. (På den vägen har ju Toni Schmid tidigare rekonstruerat hela det medeltida Västerås-gradualet, utgivet i LPS' urkundsserie). Ur detta material hade Moberg redan fått tillgång till ett stort antal hymnuppteckningar, men sedan dess har man hittat betydligt fler. De förtecknas nu i ett supplement till Mobergs egen presentation av källor i del I.

Moberg har själv vacklat mellan en fullständighetsprincip - att ta med alla tillgängliga versioner i tabellerna - och en mer selektiv representativitetsprincip - att stanna vid ett representativt urval. Det senare hade nog varit mest vänligt mot den "vanliga" läsaren men hade naturligtvis fått ett drag av godtycke - vilket hade varit ofrånkomligt om Mobergs idé att ta med icke-nordiskt europeiskt material hade bibehållits. Det finns alltså goda skäl för den lösning utgivaren stannat vid - att i tabellerna enbart ta med svenska källor, därtill alla tillgängliga sådana. Men detta gör samtidigt att man egentligen hela tiden behöver ha Ståbleins utgåva tillgänglig för att själv kunna se hur de svenska versionerna förhåller sig till den allmänneuropeiska bild som Ståblein ger. Dessutom behöver man ha tillgång till Mobergs idag inte så lättåtkomliga del I för att kunna identifiera de källor som del II refererar till med hjälp av ett förkortningssystem. Borde man inte ha försökt få till stånd ett nytryck av del I?

Ann-Marie Nilssons doktorsavhandling behandlar frågor som aktualiserats vid arbetet med hymnutgåvan. Av de fyra kapitlen diskuteras i det första och längsta de metodiska problem som Mobergs del I och hans planer för delarna II och III ställer. Av särskilt intresse är diskussionen kring Mobergs idé att för varje hymn söka ange en "mönstermelodi". Det visar sig att Moberg själv har vacklat mellan att helt enkelt ur källmaterialet välja en representativ version och att själv konstruera en version med detaljer hämtade från olika källor. (Utgivaren har för sin del genomgående hållit sig till det förstnämnda alternativet.) Andra kapitlet är en specialstudie över hymnerna i den birgittinska *cantus sororum*; temat har fått ett särskilt intresse genom Birgittajubiléet, och uppsatsen har även publicerats i samlingsvolymen *I heliga Birgittas trakter*, utgiven 1991 av HSFR, red Göran Dahlbäck. Tredje kapitlet studerar hur hymnmelodier ur helgonofficierna kunde adapteras till nya texter och diskuterar problemet

hur länge man kan tala om "samma" hymn när även melodiska förändringar sker under denna process. Fjärde kapitlet slutligen behandlar de ovan nämnda pergamentomslagen som källor för musikforskningen. Särskilt läst tillsammans med Mobergutgåvan är Ann-Marie Nilssons avhandling både lärorik och tankeväckande.

Parentetiskt kan här inskjutas att Arthur Adell samtidigt som han uttalade stor uppskattning för Carl-Allan Mobergs forskningar brukade ge uttryck åt viss förvåning över att Moberg enbart hade behandlat gregorianska genrer av mer marginellt intresse. Det absolut centrala i den medeltida antifonaletraditionen var, ansåg han med rätta, den musikaliska gestaltningen av psaltarpsalmer och cantica, och därvid var antifonerna, med den mer fria och individuella musikaliska inramning de gav den strikt formelartade psalmodin, det från musikvetenskaplig synpunkt mest givande att studera. Adell samlade själv material för att belysa hur den musikaliska utformningen av veckoofficiets antifoner enligt svenska källor från medeltid och reformationstid står sig i förhållande till de bästa europeiska källorna. Han ställde upp antifonmelodierna i tabellform enligt ungefär de principer som Moberg tillämpat beträffande hymnmelodier, och identifierade dessutom ett antal antifonfamiljer inrymmande melodier med klart gemensamma drag men med ett stort antal variationer beroende på flexibel anpassning till skilda texter. Det är skada att han aldrig fick tillfälle att följa sin intressanta antifonforskning.

I ljuset härav är det emellertid glädjande att en svensk musikvetenskaplig avhandling ägnats just officieantifoner. Jag syftar på Viveca Servatius' doktorsavhandling *Cantus sororum*, som behandlar antifonmaterialet i det medeltida birgittinska systraofficiet - det officium vars hymner Nilsson hade ägnat ett särskilt kapitel. (I den ovan nämna samlingsvolymmen *I heliga Birgittas trakter* har fö även Servatius medverkat med en uppsats om detta officium.) Avhandlingen följer i mycket mönstret från Mobergs undersökningar. Efter inledande presentation av *Cantus sororum* och kort genrebestämning av fenomenet officieantifon ägnas stor uppmärksamhet åt att redogöra för de olika källorna och att jämföra dem inbördes. Efter en systematisering av materialet efter tonarter söker förf i det viktiga kapitel 7 identifiera dels adaptationer av antifoner ur det ordinära officiematerialet ("das Gemeingut"), dels centonisationer (dvs mosaikläggning av byggstenar ur detta material), dels slutligen originalkompositioner. Avhandlingen är således systematiskt väl uppbyggd och kan väl sägas ge en god bild av antifonmaterialet i *Cantus sororum*. Jag har dock en del kritiska invändningar.

135 sidor av den omfattande undersökningen upptas av tabellformade uppställningar över melodierna, med en mönstermelodi i notskrift följd av en rad per källa med plats för att ange avvikelser. Detta system visade sig i Moberg-Nilssons utgåva ytterst adekvat, beroende på att olika stiftstraditioner skiljer sig så markant från varandra att tabellerna blir rikligt fyllda med varianter. Enligt min åsikt passar systemet däremot

ganska illa till Servatius' material och tar bara upp massor med utrymme helt i onödan. *Cantus sororum* är en sammanställning av melodier speciellt gjord för Birgittasystrarnas bruk, och man kan inte egentligen tala om olika traditioner. De få skillnader som finns mellan olika källor har mest karaktär av avskrivningsfel, och i den mån man kan tala om olika musikaliska tolkningar gäller de främst tonen h:s status; oenighet råder inte sällan i valet mellan h och b. Många av Servatius' varianttabeller är helt tomma, och flera av dem har variationen h-b i fråga om ett enda nottecken i melodin som enda innehåll.

Någon gång görs felaktigt alltför stort nummer av faktisk olikhet i melodigången. Jag skall ta som exempel antifon nr 81 enligt förf:s numrering, *Speciosa facta es*. Trots att den är klart samordnad med fjärde psalmtönen och alltså tolkas som en hypofrygisk melodi som ju skall ha E som slutton har förf som mönstermelodi fört upp en variant med slutkadens D'-CD-D. Härigenom får hon emellertid en del material att fylla varianttabellen med, för de flesta källorna har givetvis slutkadens E'-DE-E. Det måste bedömas som klart oskickligt att på detta sätt ange som mönstermelodi en version innehållande ett uppenbart och gravt avskrivningsfel.

Det finns faktiskt en hel rad andra inadvartelser i förf:s hantering av just den här antifonmelodin, som inte är speciellt birgittinsk utan - som förf riktigt påpekar - hämtad från officietraditionernas "Gemeingut". Det är en klurig melodi som inte passar helt in i någon kyrkotonart. Ibland har den placerats i sjunde tonen, vilket dock kräver en ändring av slutkadensen. Vanligast är att den placeras i fjärde tonarten, men problemet är att den då på ett ställe får tonen Fiss, vilket är otillåtet och omöjligt att återge i den medeltida neumnotskriften. För att undvika detta har man valt att i neumnotskriften transponera upp både antifonen och psalmodin en kvart. Psalmodin får då tuba på D (i stället för A) och slutfall på A (i stället för E). I stället för det besvärliga Fiss får antifonen ett H, och ändå kan man klara att senare även få med ett F, dvs i den transponerade gestalten ett B. Man brukar kalla den här upptransponerade psalmtönen med dess enda tillhörande antifontyp för "4A". Avsikten är dock givetvis inte att den skall utföras i detta höga tonläge, utan den transponeras ner, och Fisset inträder.

Såvida man inte tillåter sig ett melodiskt ingrepp, förstås. Detta har man faktiskt gjort i *Cantus sororum*. Här har melodin använts till inte mindre än fyra antifoner (nr 79, 80, 81 och 85). Men den har noterats i fjärde tonarten i otransponerat läge, varvid tonen Fiss ersatts med F. Materialet innehåller dessutom en antifon i 2:a tonarten, vilken kan betraktas som en adaptation av "4A". Detta framhåller förf helt riktigt, men hennes illustration av detta på s 119 blir helt missvisande genom att hon som originalmelodi använder sin mönstermelodi 81, med dels det icke-authentiska F i stället för Fiss, dels avskrivningsfelet i slutkadensen. Därigenom blir också hennes jämförelser helt felaktiga. Jag skall visa detta genom att här ange melodins 12 sista neumer i fyra versioner (jag räknar

neumerna bakifrån). Som I ger jag normalformen av "4A" som den ser ut i sitt transponerade läge. (Otaliga exempel finns i exempelvis *Antiphonale monasticum*.) Som II ger jag samma melodi i nertransponerat läge. Som III ger jag den adapterade melodin i 2:a tonarten och som IV förf:s mönstermelodi 81. - Några anmärkningar till varianterna i I/II: vid 5 är det i materialet ungefär lika vanligt med en dubbelneum AB (EF) som med ett enkelt A (E), men man får förutsätta att det senare alternativet rått i de källor som använts av *Cantus sororum*:s redaktör. Dubbelneumen vid 2 - som förf i onödan lägger vikt vid - används endast vid daktyliska slut (två obetonade slutstavelser).

	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
I	D	H	C	AG	AG	F	G	A(B)	C	A'	(GA)	A
II	A	FISS	G	ED	ED	C	D	E(F)	G	E'	(DE)	E
III	G	E	F	DC	DC	H	C	D	F	D'	CD	D
IV	AG	F	G	ED	ED	C	D	E	G	D'	CD	D

Det första misstaget förf begår är att illustrera sin helt riktiga tes - att III är en adaption av en antifontyp ur "Gemeingut" - inte med en korrekt version av originalutformningen (I eller II) utan med sin egen mönstermelodi IV som dels har en icke-autentisk extraton inskjuten mellan 12 och 11, dels har en icke-autentisk ändring av noten 11 från Fiss till F, dels i slutkadensen 3-2-1 har ett avskrivningsfel som sänkt hela tongruppen ett helt tonsteg.

Det andra misstaget är att i jämförelsen påstå att genom adaptionen tonavståndet mellan 12 och 11 ändrats från stor till liten ters och mellan 11 och 10 från stor till liten sekund. Utgår man i stället från den autentiska melodiformen (I eller II) framstår intervallförhållandena inom 12-11-10 som oförändrade i adaption III. Det är i stället adaption IV som innebär en intervallförändring på denna punkt.

Det tredje och fjärde misstaget är att hon påstår att den nämnda intervallskillnaden i 12-11-10 (som hon alltså givit en felaktig förklaring) är den enda skillnaden mellan III och IV. I själva verket finns det ytterligare två skillnader, som hon alltså förbisett.

Det tredje misstaget är närmare bestämt att hon förbisett avskrivningsfelet i IV:s slutkadens. Härigenom gör ju IV, ensam av alla fyra versionerna, ett kvartssprång från 4 till 3 och noterar slutkadensen en helton för lågt - den hamnar lustigt nog i samma läge som III, som ju hade transponerat ner hela melodin en helton.

Det fjärde misstaget är att hon missat den faktiska melodiska förändring som inträder i III som en konsekvens av att melodin transponerats ner en helton. Melodins lägsta neum - nr 7 - blir härigenom H, varigenom intervallförhållandet till angränsande neumer - 6 resp 8 - blir en halvton, medan originalet (och även den defekta IV) har en helton.

- Akribin i denna undersökning är alltså bitvis bristfällig.

Ragnar Holte

Olle Nivenius: Psalmer och människor

Verbum 1991, 148 s inkl studieplan

Denna boks förord skulle nästan kunna användas som recension, så väl beskriver det innehållet: "Bakom varje psalm finns en människa ... Någon har mot bakgrund av egna upplevelser och erfarenheter skrivit just denna text, gestaltat just denna melodi. Men i och med att psalmen getts plats i en av kyrkans böcker är den också ... en röst åt evangeliet". - "På 40-talet utkom Gösta Hagelins 'Människoöden i psalmboken', som blev mycket läst. Följande sidor berättar om några av de psalmer som tillkommit sedan dess ... och bygger i huvudsak på intervjuer, muntliga och skriftliga, med författare och tonsättare."

De 37 psalmer som behandlas, grupperas under rubriker som "Blick tillbaka-Sakrament-Vittnesbörd och tjänst-Vid gränsen". Textens och melodins historiska bakgrund och tillkomsthistoria behandlas; ofta har de koncipierats snabbt och under starkt inspirationstryck (nr 27), ibland har melodin funnits för texten (nr 74), ibland har texten legat och grott i kanske tjugo år (nr 399). Psalmer med refräng har blivit vanligare - men visst fanns de även i 1937 års psalmbok; Bereden väg, Gläd dig du Kristi brud, Jesu låt mig städse börja, för att ta några av de mest kända. Att "Så kort var den fröjd" skrivits till en ganska annorlunda variant av "Fäbodpsalmen" än den Oskar Lindberg använde, borde kanske sägas klarare för att undvika förvirring i studiecirkeln.

De biografiska notiserna behövs - men Roland Forsberg förknippas väl främst med Normmalmskyrkan, där han var kyrkomusiker i mer än tjugo år innan han kom till Immanuelskyrkan för ett par år sedan.

Bibelhänvisningarna är relativt utförliga, och tankeväckande. Värdefullt är också att få en del psalmer i originalform, och där måste man nog hålla med författaren och följande ord i psalmkommittén om att dennas version ofta blivit en förbättring.

Kort sagt: en trevlig, innehållsrik och praktiskt användbar bok.
Birgit Lindkvist Markström

Nygotiska kyrkor i Skåne Utveckling i form, material och konstruktion 1840-1910

Konsthögskolans Arkitekturskola. Borås 1991, 187 s.

Det var med stor förväntan jag började läsa *Nygotiska kyrkor i Skåne*. Redan bokens många illustrationer och grafiska formgivning lockade till närmare studium. Den har sin utgångspunkt i de fältstudier som några

elever från Arkitekturskolans i Stockholm restaureringslinje bedrev 1981-82. Man ägnade "sitt intresse åt det relativt obeaktade bestånd av nygotiska kyrkor som Skåne erbjuder". Så heter det i förordet, där även syftet med studierna anges, nämligen "att försöka fånga kyrkornas specifika såväl estetiska som tekniska karaktäristika och beskriva den utveckling som de representerar".

Naturligtvis hade jag, och säkert många med mig, helst sett att resultatet av dessa studier och uppmätningar kunnat publiceras tidigare. Ändå vill jag hävda att bokens forskningsresultat har fått en ännu större tyngd och aktualitet i nuläget. Intresset för 1800-talets kyrkor har nämligen inte minskat med åren. När så kallade övertaliga kyrkor står i debattens fokus, är det viktigt att inte gå för hårt fram utan att även våra nygotiska tempel i görligaste mån räddas för framtiden. Om vi framöver hamnar i en valsituation - riva eller tillämpa malpåsemodellen eller bevara - är det viktigt att vi agerar utifrån ett realistiskt och sakligt utformat beslutsunderlag; även om starka bindningar i känslomässigt avseende finns med i bilden, vilka naturligtvis inte bör negligeras.

Att de nygotiska kyrkorna i Skåne oftast är bättre än sitt rykte dokumenteras i föreliggande bok, liksom hur oundgängliga, konstruktiva brister och materialskador skall kunna åtgärdas. Boken vimlar av tekniska beräkningar och redovisningar om till exempel de undersökta kyrkornas formutveckling, material, uppbyggnad och uppvärmning.

Likaså behandlas tillblivelseprocessen, även om jag där saknar en utförligare redogörelse för dess drivkrafter i ideologiskt avseende. Några detaljer i detta sammanhang: att blyertsteckningen från 1869 föreställande domkyrkoarkitekten i Lund, Helgo Zettervall - som reproduceras på s 59 - stammar från hans mångåriga vän A T Gellerstedt borde ha angetts även i bildtexten och inte bara i den avslutande källredovisningen på sidan 187. De publicerade arbetsritningarna från den zettervallska restaureringen av Trelleborgs kyrka - se s 61 och 141 - torde med all säkerhet inte ha utförts av Zettervall själv utan av hans medhjälpare och elev, Henrik Sjöström (1856-1934).

Av stort intresse är det avslutande kapitlet om restaureringar och förändringar. Inte minst med tanke på framtiden för att än en gång apostrofera denna brännande fråga. Enligt min mening är ett kyrkorums sakrala funktion av avgörande betydelse. Ändå är det viktigt att framhålla den nygotiska kyrkans arkitektoniska helgjutenhets; som detta uttrycktes i bokens slutord där det bland annat heter: "Den nygotiska kyrkan har ju länge varit främmande för vår tid. Vi måste därför genom studier lära oss att se och uppskatta dess kvaliteter, som egentligen borde vara alldeles uppenbara! Tänk på den yttre gestaltens medvetna relation mellan verklig konstruktion och symbolisk form - dess samstämmighet!".

Det ovan presenterade materialet har redigerats av Arkitekturskolans lärare. Två av dem - Ove Hidemark och Peter von Knorring - har också författat bokens två inledande kapitel. Hidemark sätter in nygotiken i ett nyttigt och originellt tolkat idéhistoriskt perspektiv med hänsyn till någ-

ra representativa byggnadsverk. Peter von Knorrings uppsats ger en principiell bakgrund till det nygotiska kyrkobyggandet i Skåne samt redogör för dess omfattning. Han redovisar också de principer som varit vägledande för forskningsprojektets genomförande.

Även om jag då och då saknat en del tvärvetenskapliga synpunkter på materialet och även efterlyst referenser till forskningen efter 1981/82, är det ett nöje för mig att betyga att mina inledningsvis redovisade förväntningar infriats efter fullbordat studium av denna faktaspäckade och estetiskt tilltalande bok.

Benkt Olén

Om sandsten och Cisterciensier. Två bortglömda kulturer.

Två olika skrifter som båda handlar om teknikhistoria har hamnat i min hand. Den ena, "Gotländsk sandsten i tid och rum", av Allan Cedergren, bokförlaget Hanseproduktion AB beskriver den månghundraåriga hantverkstradition som givit människor försörjning ända till vår tid. Den andra har aspekter på klosterväsendet och är en licentiatavhandling av Anna Götling, "The Meseengers of Medieval Technology", Viktoria bokförlag, Alingsås 1990.

På Sudret, beläget på den södra delen av Gotland, har den gotländska sandstenen brutits under flera tusen år. Allan Cedergren, själv uppvuxen och bosatt på Sudret, berättar hur stenhanteringen gått till under öns växlingsrika historia.

Den gotländska sandstenen är ljus- eller blågrå och mycket lättbearbetad. Som enkla brynen och slipstenar kom den till användning redan långt före vår tideräkningens början, men det är under den dynamiska perioden under 1100- och 1200-talen, då de första romerska stenkyrkorna uppförs, som materialet gör sin debut som byggnadsmaterial av hög klass. På södra Gotland är inalles 14 kyrkor uppförda helt eller delvis i sandsten. De fem sydligaste på Storsudret är som sig bör helt i sandsten. Den nordligaste, Hemse kyrka, även den helt byggd i sandsten, låg hela tre mil från stenfältet i Grötlingbo!

Hur kunde en så fulländad stenbyggnadskultur uppstå vid denna tid? Förklaringen är det väldiga katedralbygget i Lund i början av 1100-talet där ett flertal skickliga stenhuggare utbildades i dess byggnadshytta. En del fick sedan sin utkomst vid kyrkbyggen på Gotland som hade blivit en centralpunkt i den rika handeln på Östersjön. Många vackra byggnadsdetaljer som kolonner, kapitäl, portaler, fönster- och dörrumfattningar men även altartavlor, dopfuntar och andra inredningsdetaljer kom att utföras av dessa för eftervärlden ganska anonyma stensemästare och exporterades ofta till länderna runt Östersjön.

Nästa viktiga period för stennäringen inföll under senare delen av 1500-talet när den holländska Renässansen blev arkitekturen på modet.

Den danska kungamakten hade ett enormt behov av byggnadssten för dess stora slottsbyggen i Köpenhamn och Helsingör.

Ytterligare ett uppsving kommer med den svenska stormaktstiden med dess palats- och slottsbyggen. Efter 1645 blir Gotland svenskt och allt fler skeppslaster sandsten hamnar i Sverige. Vi fick bl a byggnader som Riddarhuset, Jacob och Katarina kyrkor, Drottningholms och Ulriksdals slott, Tidö slott i Västmanland m fl, med rika dekorationer och fasaddetaljer utförda i gotländsk sandsten. En annan 1600-talsföreteelse och arbetsuppgift för stenhuggarna var stora, pampiga, vackert skulpterade öppna spisar, benämnda skorstenar, som även de återfanns inom högadelns slott och herresäten.

Kulmen i hanteringen av byggnadssten nåddes i samband med bygget av Stockholms slott som pågick under flera årtionden av 1700-talet. Det var ett hårt och slitsamt arbete, ofta utfört som dåligt betald tvångskommandering som Sudrets stenhuggare och bönder ställdes inför när de först skulle bryta, sedan transportera den tunga stenen till skutorna i Burgsvik för vidare seglats till Slottsbacken i Stockholm.

Senare tiders brytning kom att allt mer inriktas på att ta vara på de goda slipegenskaperna hos sandstenen i form av brynen och slipstenar. Detta blev ett viktigt gotländskt bidrag till 1800-talets industriella revolution. Gotlands Slipstensbolag kom att bli den största försäljningsorganisationen för de mycket självständiga stenhuggarna på Sudret, tillika småbrukare som också levde under små omständigheter, men genom sin flit höll en industrinäring i gång.

I vår tid kan vi trots tidens och den sura luftens inverkan ändå beundra de gamla kyrkorna och monumenten med deras vackert åldrade sandsten. Hur mycket kommer att finnas kvar om 250 år, efter vår egen tids intensiva men kortsiktigt inriktade byggande?

I det nya intresset för historieämnet har ofta det dramatiska och spekulativa dragits fram. Allan Cedergren utför en dokumentation som blåser liv i historien kring detta vardagliga hantverk på ett förtjänstfullt sätt.

Under utflykter på Gotland har jag ibland besökt Roma kloster. Pågående arkeologiska undersökning har frilagt murresterna från klostret. Alldeles invid dessa murrester reser sig ännu klosterkyrkans väggar och valvbågar, en kyrkoruin som under 1800-talet tjänade som fåhus åt den här belägna Kungsgården, i sin tur uppförd av sten från klostret. När man betraktar det som varit den kringbyggda klostergården och de åttkantiga resterna av lavatoriet, den sinnrika hygieninrättning som cisterciensermunkarna uppfört, fascinerar man över tanken på den kultur som här skapats under slutet av 1100-talet med rika odlingar, hantverk och välgjorda byggnader men som under senare århundraden visats så lite respekt att det enda som återstår är delar av grundläggningen.

Under vår tid har den medeltida kulturen uppvärderats allt mer med dess avancerade byggande och sociala organisation. En del forskare har hävdats att den västromerska kyrkan då var den största drivkraften i den

tekniska utvecklingen. I en förkortad, bearbetad utgåva av sin licentiatsavhandling visar historikern Anna Götlind att cisterciensernas roll i Skandinavien troligen var mycket mer komplex än vad man hittills känt till. Hon tar Varnhems kloster i Västergötland som utgångspunkt i studiet av olika källmaterial för att klarlägga hur teknik har använts inom olika områden under klostrets 400-åriga historia (1150-1527).

Anna Götlind hittar inga säkra bevis som stöder tesen att munkarna införde eller förmedlade ny teknik. Detta förklarar hon med att de skandinaviska cistercienserklostren hade delvis annorlunda förutsättningar än de kontinentala klosteranläggningarna. Skandinavien kristnades senare och klostren etablerades i redan uppodlade och befolkade trakter där deras betydelse genom att medverka till införandet av kristendomen var störst. Klostrens grundare var ofta kungar, hertigar eller andra till kungamakten knutna personer som hade intresse av att ta kyrkan och klostren i sin tjänst för att befästa sin auktoritet och utveckla lokal organisation och administration. Munkarnas huvuduppgift kom därför att bli religiösa och intellektuella och många lekmän, handelsmän, kringvandrande hantverkare och pilgrimer var bättre skickade att sprida teknik och hantverk.

Som vi vet kom klostren, dessa "medeltidens kunskapsföretag", att krossas i reformationens kamp mellan kyrka och kungamakt, och tyvärr finns inte, till skillnad mot de kungliga sandstensmonumenten och gotlandskyrkorna, så mycket kvar som påminner oss om deras betydelse för sin samtid.

Magnus Myhrman

Kristin Parikh, Kvinnoklostren på Östgötaslätten under medeltiden: Asketiskt ideal - politisk realitet

Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis 26. Lund, Lund University Press 1991

Med stängningen av de svenska klostren under 1500-talet avslutades en i många avseenden rik och spännande del av svensk kvinnohistoria. Med rätta har flera historiker ägnat sina mödor åt att öppna murarna till denna värld. Den lundsiska kyrkohistorikern Kristin Parikh har valt att koncentrera sig till en bestämd region, Östergötland, som var särskilt rik på kvinnokloster under medeltiden. Förutom Vadstena kloster, föremål för en mängd arbeten inom tidigare forskning, fanns här nunneklostren i Vreta, Askeby och Skänninge.

Kristin Parikhs bok har en förtjänst i det samlade perspektivet som tillåter en klarare belysning av förhållandena också inom de mindre kän-

da östgötaklostren. Klostrens ägor presenteras utförligt på noggranna, men något svåröverskådliga kartor. Klostrens sätt att fungera i förhållande till det omgivande samhället belyses med väl valda exempel. Det visar sig kort sagt att det var mycket annat än klosterreglerna med sina asketiska jämlikhetsideal som var styrande för livet i de östgötska nunneklostren. Många av Parikhs forskningsresultat är mycket intressanta, andra är måhända mer diskutabla. Dock är det inte min avsikt att ta upp en utförligare diskussion i detta forum.

Här ska jag i stället lyfta fram en aspekt som i hög grad har påverkat klostrens gudstjänstliv (om än Kristin Parikh inte går närmare in på den liturgiska sidan av verksamheten). För de familjer som en gång instiftat klostren, och för dem som höll dem vid liv genom jorddonationer och genom att inge sina döttrar där, var det i hög grad fråga om ett bytesförhållande. Det man önskade i utbyte var nunnornas förböner. Inte bara adliga och borgerliga familjer utan också välbeställda bondehushåll ingick den här typen av avtal med klostren.

Inom den högsta aristokratin förefaller dock banden till klostren att ha förlorat i betydelse under 1400-talet. Adelsdöttrarna blev mindre benägna än tidigare att gå i kloster, och familjerna sökte mindre ekonomiskt riskabla vägar att försäkra sig om klostersystrarnas förböner. Klostrens äganderätt till den jord som hade skänkts som ingift för nunnorna var alltid en förhandlingsfråga, och deras förhandlingsposition blev sämre när de ledande släkternas intresse för klosterlivet försvagades. Adelns stöd för Gustav Vasas reduktionspolitik år 1527 verkar ligga i linje med den utvecklingstendens som Parikh här tydliggör.

Det är ett viktigt område som Kristin Parikh tar upp till behandling i sin bok. Tyvärr skäms helhetsintrycket avsevärt av dålig korrekturläsning och onödiga bristfälligheter av både formell och saklig natur.

Anders Fröjmark

Lars Ridderstedt, 100 kyrkor på hundra år. Kyrkfrämjandet och kyrkobyggandet i Stockholmsregionen 1890-1990

Hallgren & Fallgren, Studieförlag AB. Uddevalla 1993. 128 s

Att Stockholms stadsbild, vad gäller de centrala delarna, på ett iögonfallande sätt präglas av stora kyrkobyggnader är lätt att konstatera. Flera av dessa har gamla anor, medan andra tillkommit under detta sekel. Om man tänker på Stockholm med förorter ur det 1942 nybildade stiftets perspektiv, är det måhända ett överraskande faktum att det under tiden

1890-1990 uppförts drygt etthundra kyrkor. Folkökningen i Stockholm medförde att staden vid förra århundradets slut hade åtta mycket stora territoriella församlingar - befolkningen uppgick då till omkring trehundra tusen - en orimlig situation med tanke på en funktionsduglig pastoralförd och församlingsverksamhet.

En officiellt tillsatt kommitté förordade därför församlingsdelningar, att nya kyrkor byggdes och att flera prästtjänster inrättades. Förslagen röstades dock ner 1892 av samtliga kyrkostämmor i Stockholm! Men ett nytänkande tvingade sig ändå fram. Även om det var trögt i portgången, innebar tillkomsten av Johannes kyrka början till något nytt. Detta nygotiska tempel, ritat av Carl Möller och invigt av ärkebiskop Anton Niklas Sundberg den 25 maj 1890 var nämligen den första nybyggda församlingskyrkan i Stockholm på över hundra år. När fortsättning följde, var det som så ofta annars i kyrkliga sammanhang personliga initiativ på frivillighetens basis, som blev avgörande vid tillkomsten av nya kyrkor och församlingar i Stockholm.

Det var huvudsakligen några kyrkligt medvetna lekmän i vår huvudstad, med roteman Carl Alm som drivande kraft, som den 18 april 1893 beslöt att bilda Föreningen för väckande af kristligt församlingstjänst på kyrklig grund. Denna förening, som 1960 bytte namn till Kyrkfrämjandet, kunde i våras fira sitt sekeljubileum. För att uppmärksamma detta har dess förre generalsekreterare, sedermera kontraktsprosten, *Lars Ridderstedt*, författat en intresseväckande minnesskrift, från vilken ovan refererade faktaupplysningar stammar. Men Ridderstedts bok handlar inte bara om Kyrkfrämjandets dynamiska och ibland problematiska historia utan även om kyrkobyggandet inom Svenska kyrkan i Stockholmsregionen under åren 1890-1990. Och där efterhand de enskilda eller föreningsmässiga impulserna och initiativen fick kyrkopolitiska eller, om man så vill, officiellt kyrkliga konsekvenser på församlingsplanet.

Även om framställningen med nödvändighet är översiktlig, är fakta-redovisningen omsorgsfull, rik på intressanta synpunkter och analyser. Särskilt är det värt att notera att Kyrkfrämjandet vid sin tillblivelse var tänkt som en organisation inom Svenska kyrkan för en både socialt och evangelisatoriskt betonad verksamhet; där de nya men ofta anspråkslösa gudstjänstlokalerna passade som hand i handske. I modern tid har Kyrkfrämjandet med sin dotterorganisation Kyrkans Byggnadsbyrå (åren 1961-1972), förutom att lämna ekonomiska bidrag från insamlade medel, inriktat sig på informations- och rådgivningsverksamhet, forskning, kurser och konferenser samt utlandskontakter.

Detta och mer därtill skildras på ett initierat sätt av författaren. Många kända och okända personer passerar också revy, eldsjälar men även sådana som vållat stridigheter och problem. Att Lars Ridderstedt är en duktig tecknare är otvetydigt. Han har nämligen med några få undantag själv svarat för bokens illustrationer. Minnesskriften avslutas med förteckningar över relevanta kyrkor, deras arkitekter och invigningsår,

nordiska småkyrkokonferenser med mera; något som gör att denna publikation också har ett värde som ett slags uppslagsbok.

Benkt Olén

Ingrid Rosell, Kung Karls kyrka i Kungsör. Sveriges kyrkor. Södermanland.

Volym 214. Stockholm 1992 (Almqvist & Wiksell). 96 s.

Kung Karls kyrka i Kungsör är en av landets fåtaliga centralkyrkor. Bland kyrkorna i Stockholm tillhör tre kyrkor med rötterna i 1600-talets barock denna kategori: Katarina, Ulrika Eleonora (Kungsholman) och Hedvig Eleonora. Ute i landet tillkom centralkyrkor i Kalmar, Karlskrona, Karlshamn och Söderhamn. Jämte Kung Karl är kyrkan i det uppländska Järlåsa det enda genomförda exemplet på en landskyrka av denna typ. Slutligen kan även Drottningholms slottskyrka räknas till gruppen.

Att en kyrka överhuvudtaget kom att byggas i Kungsör hänger samman med Karl XI:s särskilda intresse för orten. Kungsgården Ulvesund vid Mälaren, dåförtiden belägen i Torpa socken, var kungens käraste tillhåll. Dessutom umgicks han med planer på att ge orten en betydande position i den militära organisationen. Det är också nu som den gamla kungsgården byter namn till Kungsohr. Uppdraget att rita en kyrka i Kungsör gick till en av tidens ledande arkitekter, Nic Tessin d y.

Tessin hade åren 1687-88 studerat i Rom och tagit starka intryck av sådana arkitekter som Bernini och Fontana. Överhuvudtaget gäller att samtliga svenska centralkyrkor är inspirerade från den italienska barocken. Denna influens är mycket påtaglig i fråga om Kalmar domkyrka, ritad av Nic Tessin d ä, vilken hämtat förebilden från jesuiternas Il Gesù i Rom. I fallet Kung Karl kommer inspirationen från barockkyrkor i Rom under ett senare skede.

Att överföra italienska barockkyrkor till svenskt gudstjänstbruk borde inte ha behövt medföra några större problem, eftersom också hos oss altaret utgör kyrkorummets centrala blickpunkt. Men både Tessin d ä och Jean de la Vallée, som ritade Katarina och Hedvig Eleonora, kom att försätta sig själva i svårigheter. I Kalmar domkyrka ville Tessin placera altare och predikstol centralt i korsmitten som s a s jämbördiga, men denna idé fick han släppa. I Katarina kyrka gjorde de la Vallée ett försök till ett liknande arrangemang, men detta behagade inte församlingen som vände sig direkt till Karl XI för att få en ändring till stånd. Vid ett besök i kyrkan 1690 gick kungen med på att altaret flyttades till östra korsarmen. I Kungsör var det aldrig tal om någon annan placering. Den ursprungliga

ritningen till Hedvig Eleonora kyrka visar en predikstol mitt under kupolen med ett altare placerat ett stycke bakom. Detta förslag förkastades emellertid. de la Vallée var influerad från Holland, och bakom hans arrangemang i Hedvig Eleonora kan man ana ett reformert inflytande. När det gäller de tänkta arrangemangen i Kalmar och Katarina verkar det snarare som om dessa dikterats av ensidigt lutherska tankar om Ordets och Nattvardens lika värde, tankar som aldrig på allvar slog igenom i Sverige.

Centralkyrkan slog överhuvudtaget aldrig igenom på allvar i Sverige. På 1800-talet gjorde Emil Langlet tappra försök att skapa centralkyrkor - i medveten opposition till Zettervalls m fl strävanden att återskapa gotikens stilideal. Langlet menade att centralkyrkan var bäst ägnad för att gestalta en luthersk gudstjänst. Men det tiotal oktogona centralkyrkor som Langlet skapade blev bara en episod.

Den strama men nyktert värdiga kyrka som skapades i Kungsör är typisk för den karolinska kyrkofromheten. Ingrid Rosell menar att kyrkan är ett uttryck för den anda som präglar 1686 års kyrkolag. Hennes arbete om Kung Karls kyrka är viktigt och värdefullt, inte minst tack vare författarens strävan att spåra ett samband mellan teologi och arkitektur.

Bengt Ingmar Kilström

Carl-Erik Sahlberg, Budskapets väg

Prästmötesavhandling i Härnösands stift, 1988

Den här prästmötesavhandlingen har hunnit få några år på nacken. En del prästmötesavhandlingar blir "dagsländor" - ingen kommer ihåg dem efter några år. Andra står kvar i bokhyllan och gör sig påmindas då och då. Det är inte att förvånas över då författaren till en avhandling av detta slag ofta är utvald bland de främsta i stiftets prästkår. Avhandlingen är en produkt av flera års idogt forskande. Den är inriktad på pastoralvård. Den är aktuell och den vill inspirera till församlingstillväxt. Att trots detta en del prästmötesavhandlingar lätt faller i glömska, hänger mera samman med teologins plats bland stiftsarbetare än avhandlingarnas kvalitet.

Sahlbergs opus förtjänar att bli ihågkommet, läst och omläst. Perspektivet är kyrkan inför år 2000 - vad lär kyrkan av sin egen missionshistoria?

Sahlberg är rätt man för den här typen av bok. Han har själv varit missionär. Han driver med en klok konsekvens sina teser. Han har ett gediget material till sitt förfogande och han utnyttjar det suveränt, peda-

gogiskt och inspirerande. Kapitel för kapitel är försett med en gedigen notapparat som är en bra startplatta för fortsatta studier.

Men avhandlingen handlar om växter! I tre rabatter växer nio blommor, tre i vardera rabatten. I närhetens jord växer ecclesia, diakonia och koinonia, i linjens mylla kerygma, praxis och martyria och i den tredje växtplatsen blommar liturgia, dynamis och missio. Vid första påseende kan de välsorterade växterna vittna litet om romantik och någon naiv övertro. Ingenting skulle dock vara felaktigare att hävda.

Sahlberg vågar hävda kyrkan som Kyrka, hennes egenart och i den hennes styrka och hennes väg in i framtiden. Författaren är välgörande fri från sneglande till vänster eller höger i den svenska ankdammen för att eventuellt inhösta applåder. Han skriver med en missionens lidelse om vad Kristusliv i församlingar är, om hur vi alla kan få leva det livet till vår egen räddning och till våra medmänniskors välsignelse. Sahlberg hämtar sina vittnen från urkyrkan, från kyrkohistorien och från samtida missions-erfarenheter. Låt vara att de historiska lappkasten ibland är halsbrytande och ställer läsaren på en del prov (hur vet man tillräckligt om kontexten) men roligt är det och modigt!

Sahlbergs bok kommer att ge både präster och församlingsfolk olika slags inspiration. För mig har den här boken framför allt öppnat ögonen för rikedomerna i *Kristi Kyrka* - i ett historiskt perspektiv, ja, men även i nutiden. Vad kan mäta sig med *Kristi Kyrka*? Och det inte på ett ytligt plan utan rakt ner i de stora existentiella frågorna i tiden och inför evigheten. Jag önskar att riktigt många präster, riktigt många ledamöter i kyrkoråd och kommittéer, riktigt många församlingsanställda fick läsa Sahlbergs bok för att bli glada över att få tillhöra och verka i denna Kyrka som är Kristi egen. Här blommar det! Och det bär frukt!

Sture Hallbjörner

"Spela Sjungande"

SKS Musikkböcker nr 4 - Gehrman's Musikförlag

"Spela sjungande" är en publikation som vill lära svenska organister spela koraler. Incitamentet har varit 1987 års psalm- och korallböcker, där några av de eftersträfvade målen har varit att återge de gamla koralerna deras ursprungliga melodirytmik och harmonik.

"Spela sjungande" har som underrubrik "om orgelspelets möjligheter att utveckla församlingssången", och vänder sig därför primärt till organister, eller i varje fall till personer som tänker i orgeltermer. De långt flesta råden och anvisningarna har nära anknytning till just detta slags tänkande eller är specifiikt orgelmässiga.

Kjell Bengtsson redogör i förordet för sin och de fyra artikelförfattarnas, Göran Blomberg, Hans Davidsson, Rune Wåhlberg, och Mats Åberg, utgångspunkter och för de orsaker - bland dem t ex den "långt drivna uniformeringen av satserna som präglade den gamla koralboken" och den nya koralbokens "strävan att förse varje enskild koral med tids-typisk sats och harmonisering" - som varit av stor betydelse för bokens framväxt och utformning.

"Koralsång förr och nu" har Göran Blomberg kallat det första kapitlet, där han gör ett slags historisk tillbakablick på den protestantiska koralen och på orgelns roll i sammanhanget. Helt naturligt uppehåller han sig också vid de alltid återkommande frågorna om koraltempi, och, liksom så många andra, förklarar han 1900-talets snabba tempi genom att peka på "1800-talets beryktade koraltempi med sina tre sekunder per ton, utom i fastan, då varje ton skulle få fyra sekunder". Däremot avhåller han sig från att, som så många andra, göra Haeffner till syndabock men tyvärr också från att peka på koralsångens utveckling under 1600- och 1700-talen. Haeffner representerade ju faktiskt ett slags vändpunkt med sina koralböcker 1820 och -22.

Klaas Bolts uppsats i *Het Orgel*, 1979, har utgjort en viktig inspirationskälla för Göran Blomberg, och därifrån har han hämtat en rad synpunkter om klangliga ideal och om olika orgeltypers inverkan på koralsången.

I "nu-delen" av sin artikel talar Blomberg om pluralismen i den nya psalmboken och det därav följande kravet på mångfald i instrumentariet. Valet av ackompanjerande instrument måste anpassas efter koralerna - allt lämpar sig inte att spela på en orgel. Gitarren har blivit ett "accepterat" instrument och pianot kan vara lämpligt i många fall. "Vad det handlar om är att bygga upp en fungerande grund i det egna spelet och i församlingssången, och med den som utgångspunkt försöka göra de olika traditionerna rättvisa så gott det går."

I slutet av sin artikel framför Blomberg några tankar som han själv menar kan se ut som ett slags motsägelser. "Använd vilket instrument som helst, så länge det passar in i sammanhanget - men observera: Använd bra instrument. Under alla omständigheter måste det vara fråga om äkta orglar. Digitala och halvdigitala instrument bör över huvud taget inte komma ifråga." Anledningen till det sistnämnda är, enligt Blomberg, att erfarenheten visar "att sådana instrument inte är ägnade att inspirera till sång".

Det allra sista rådet i artikeln framstår ännu klarare som en motsägelse: "Man kan spela hur man vill. Det är sången som är det primära". Blomberg rätar upp det hela genom att fortsätta: "Om församlingen sjunger med, eller bättre uttryckt: verkligen sjunger - då har man gjort rätt. Sedan återstår bara frågan hur man gör för att komma därtill".

Blombergs påstående att "man kan spela hur man vill" är märkligt och i hög grad ägnat att förvåna. Genom decennier av praktisk funktion har det bevisat sig vara felaktigt. Organisters egenmäktiga förfarande -

oviljan att underordna sig materialets krav och viljan att spela efter eget huvud - har haft en synnerligen negativ inverkan på församlingars sång. Det finns all anledning att understryka, att detta slags självförverkligande i långt högre grad än "uniformerade satser" och "utjämnade melodirytmer" bidragit till att dagens församlingssång inte lever upp till sina ideal.

Däremot är det troligt att man som organist "gjort rätt" om församlingen verkligen sjunger!

Bokens andra kapitel, författat av Rune Wåhlberg, har fått rubriken "Hur melodier andas - om frasering i koralspel".

Detta kapitel är mera "påtagligt" än det första, eftersom det upptar problem som de flesta torde vara bekanta med. Rune Wåhlberg inleder med att ta upp frågan om förlängning av frasens slutton eller inte, alltså den metod som så ofta används just för att åstadkomma ett slags frasering och samtidigt möjliggöra andning. Enligt Wåhlberg gäller detta förfarande "endast äldre koraler i fyrtakt med enbart fjärdedelsnoter och frasslut på relativt betonad 3:a". Eftersom detta historiskt sett är en tvivelaktig version, menar han att den fördubblade sluttonen knappast kan fördömas eller betraktas som felaktig, "allrahelst som många högt ansedda dirigenter tillämpade och alltfört tillämpar denna princip i Bachs körkoraler i kantater och passioner, när tempot går över en viss gräns".

När samma problem och lösning därav dyker upp i samband med en Thyrestamkoral kommer Wåhlberg med rådet, att man istället bör "välja ett så lugnt tempo, att man gott hinner med både att andas och att be".

Problemet skulle för övrigt vara avskaffat i kb-87, åtminstone på papperet. "Avsikten är att alla melodier skall utföras precis som de är noterade - även i rytmiskt avseende."

Kapitlet tar i övrigt upp frågor om utskrivna förlängningar, som ju tyvärr åstadkommer en del felbetonningar av textens ord, och om olika långa frasslut som lätt leder till för snabba tempi och därmed följande stora svårigheter vid de korta frassluten. Något vagt påpekar Wåhlberg vikten av att respektera taktarterna när han skriver: "Var särskilt noga med att betona 1:an mer än 3:an i takter med frasslut utan förlängda tidsvärden!".

En viss uppmärksamhet ägnas också åt "det lilla snedstrecket" som "betecknar andning" eftersom detta tecken enligt Wåhlberg står för en mängd olika sätt att skilja fraserna åt, "alltifrån det 'jättelyft' som på många håll är det enda sätt man känner, över mer måttliga pauser eller diskreta antydningar till rena överklivningar = sammanbindande av fraser och versader av textliga eller musikaliska skäl".

Wåhlberg uttalar inte klart om han menar att "det lilla snedstrecket" betecknar andning i betydelsen "inandning" eller musikalisk andning i betydelsen frasering, artikulation. Detta är intressant, bl a eftersom just detta tecken i t ex introitussammanhang anses beteckna lätt frasering, helst utan andhämtning. Å andra sidan kan ingen förneka att fraseringarna vid dessa "snedstreck" både kan och bör utföras på många olika sätt, allt efter sammanhanget.

Rune Wåhlberg kommer också in på det legatospel hans gamle lärare Otto Olsson förordade, "ett noggrant legatospel" där tempot "av hänsyn till tidens praxis" måste bli ganska brett. Olsson hade på en direkt fråga om förlängning av slutttonerna i ett visst sammanhang svarat, att detta låte sig göra, men "ytterst litet".

Något försiktigt närmar sig Wåhlberg också de många problem som återfinns i kb-87 i form av texter och melodier som drar åt var sitt håll. Han nöjer sig med att tala om en vers "som passar betydligt bättre att läsa än att sjunga".

Wåhlberg ger en rad värdefulla råd. För mig framstår dock "Läs texten högt och lyssna!" som det mest värdefulla. De problem och frågeställningar som tas upp kan alla få sina lösningar eller svar genom Wåhlbergs råd. I varje fall bör detta kunna vara till avsevärd hjälp i varje organists förberedelsearbete.

Bokens tredje kapitel, "Artikulation och accentuering", med Mats Åberg som upphovsman, är ett i högsta grad centralt kapitel. Målsättningen har ju varit att få svenska organister att spela artikulerat, och detta kapitel tar på ett utmärkt sätt tag i just problemen i samband därmed. Dels går Åberg in på olika typer av artikulation - han exemplifierar dem och ger råd till övning i detta slags spelsätt - och dels motiverar han genom en rad citat, varför organister bör ägna mycken tid och omsorg åt koralspel i allmänhet och artikulerat sådant i synnerhet.

Bland citaten märks Johann Matthesons: "Den som inte kan tala kan heller inte sjunga. Den som inte kan sjunga kan inte heller spela". Med hjälp av detta citat och andra vill Mats Åberg peka på den mänskliga röstens centralställning och position som förebild för alla andra instrument.

Ytterligare ett citat av betydelse är Anton Heillers: "Det finns tvåhundra spelsätt mellan legato och staccato". Åberg har då nyss talat om barockens klaverskolor och om hur de i princip talar om tre olika huvudtyper av artikulation: "Staccato, legato och (däremellan) det 'normala' spelsättet". Han har vidare nyss talat om vikten av differentierad artikulation och i sin "bevisföring" gått ut från konsonantbehandling i tal och sång. Även om det sist nämnda omedelbart kan förefalla vådligt, eftersom så många sångare, sångpedagoger och körledare m fl betraktar konsonanter som fenomen som "förstör legatot" och därmed den klangliga skönheten, finns det all anledning att understryka konsonanternas vikt i talets och sångens artikulation och därmed också som förebilder i orgelspelets.

I avdelningen om accentuering talar Mats Åberg om möjligheterna att på det "livlösa instrumentet" orgel åstadkomma accenter. I sitt argumenterande citerar han Johann Ph Kirnberger: "Utan accenter blir den mest gripande sång helt berövad sin kraft och sitt uttryck. Genom ett sådant 'obelevat' framförande skulle det skönaste tal inte falla våra öron i smaken mer än ett barns bokstaverande". Försättningen är intressant: "Ett konstant legatissimo spel är monotont och gör musiken livlös, just

genom att där inte finns några accenter. Vid ett konstant non legatospel, å andra sidan, blir varje ton accentuerad och det är om möjligt ännu värre".

När det gäller det praktiska koralspelet uppmanar Mats Åberg sina kollegor: "Sjung med hela tiden! Det behöver inte vara starkt, ja det behöver kanske inte ens alltid höras. Men man kan sjunga 'invärtes' också: tänka texten, andas, fräsera...".

Det sist nämnda är ägnat att förvåna, eftersom ju den fulla rösten reser specifika krav på andningspauser som i sin tur påverkar tempoalet, och detta i sin tur påverkar graden av differentierad artikulation - det faktiskt pläderar för ett legatopräglat spelsätt...

Avslutningsvis sammanfattar Mats Åberg sitt värdefulla kapitel med följande: "Det viktiga är egentligen inte *vad* vi gör utan *hur det låter*. En god regel säger att om man *hör* artikulationen och tänker på den - då är det för mycket".

Bokens fjärde kapitel har författats av Rune Wåhlberg och kallats "Koralbokens mångfald - i praktiken". Med ett slags stilhistorisk utgångspunkt ger sig Wåhlberg i kast med den svåra uppgiften att ge allmänna råd om behandling av koralerna med just stilhistoriskt riktiga lösningar som målsättning. Redan från början understryker han, att han är medveten om risken att bli alltför subjektiv eller alltför generaliserande. Tvivelsutan kommer nog också många av hans råd att uppfattas just så. Ändå finns det anledning att uppmana organister av olika slag att studera Wåhlbergs råd och anvisningar och låta dem vara utgångspunkter för eget tänkande.

I avdelningen om tempofrågor kommer han in på tempots betydelse, när det gäller att låta en koral komma till sin rätt. Här menar han, att riktpunkten bör "vara den praxis som rådde vid tidpunkten för psalmens tillkomst". Han tar upp problemen med den utbredda skötesynden att hålla ett alltför högt tempo och därigenom åstadkomma ett medel mot "de tröstlöst traskande fjärdedelsnoterna i de rytmiskt utjämnade koralerna". Dock, menar han, har vi i och med den nya koralboken nu fått möjligheten att sjunga "både lugnt och rörligt i de rytmiska formerna". Utan att riktigt gå in i sakfrågorna tar han upp och påpekar taktartens betydelse för tempot.

"Texten får sista ordet". Organisters ovana att lägga den största delen av arbetet på den "musikaliska" delen av koralen gör att det slutliga resultatet får en slagsida. Rune Wåhlberg påpekar alldeles riktigt att bra musik naturligtvis tjänar texten bättre än dålig musik, och vidare, att organister därför i god tid grundligt bör sätta sig in i textens innehåll, form och betoningsfrågor.

Rune Wåhlberg kommer med en odiskutabel sanning när han säger, att "det är väldigt bra att kunna satsen i det närmaste utantill". Så tillfogar han "om man inte är lycklig nog att kunna improvisera" och då är vi snabbt tillbaka i det som kan diskuteras. Improvisation är ju dessvärre ett begrepp, som av många förstås som "fria fantasier", medan den mera be-

vandrade i detta begrepp lägger in ett ytterst medvetet och kontrollerat musicerande. Möjligen är detta också Rune Wählbergs mening, när han påpekar att "att spela koraler a vista i en gudstjänst är en förolämpning mot församlingen". Han pläderar för förberedelser av olika slag och övning, "först och sist övning, både enskilt på orgel och med kören, instrumentalister och ev solister". Slutligen slår han fast, att "det är ju det här vi är till för, det är vårt viktigaste arbete - och det kan med helhjärtad satsning bli vårt roligaste".

Bokens femte kapitel har författats av Hans Davidsson och fått rubriken "Registrering till församlingssång". Det är sannolikt att detta kapitel av många läsare kommer att betraktas som bokens mest matnyttiga kapitel. På ett kunnigt och mycket inspirerat sätt tar Davidsson upp frågor som för många är synnerligen aktuella och innehåller just de problem som kyrkomusiker nästan dagligen konfronteras med.

Hans Davidsson tar utgångspunkt i det faktum, att man i dag hyser större respekt för olika genrer än tidigare, och vidare i att en större stilmedvetenhet gör det nödvändigt att tillgodose koralbokens mångfald även i den klangliga gestaltningen. Härmed följer också, att vi lättare kan acceptera orgeltyper som för ett par decennier sedan knappt fick nämnas i en seriös orgeldebatt.

Många förvånade ögonbryn kommer säkert att höjas vid läsningen av en av Davidssons första underrubriker, "Ackompanjemang av församlingssång - några tillbakablickar". Ordet "ackompanjemang", som egentligen för alla kyrkomusiker borde vara ett självklart begrepp, är ju dessvärre inte den vanliga benämningen på detta slags verksamhet, och inställningen att man skall "leda" församlingssången med sitt orgelspel sätter därför ofta sin speciella prägel på utförandet.

När Hans Davidsson sedan under rubrikerna "Församlingssångsorglar - gemensamma drag", "Grundläggande om koralregistrering" och "Att tjäna församlingen frimodigt" pläderar för användande av grundstämmor, i första hand principaler 8 och 16 fot, och samtidigt manar till försiktighet med mixturer, 2-fotsprincipaler och trumpeter, finns det anledning att förmoda att många svenska kyrkomusiker skakas i sina dogmatiska grundvalar. Orgelbeståndet i våra kyrkor utgörs ju till den ojämförligt största delen av neobarockorglar, där just avsaknaden av breda, bäriga principaler och förekomsten av mixturer ofta är kännetecknande drag.

Hans Davidsson pläderar för ett användande av orglar, som i ackompanjerandet av församlingssång är långt mera "vokalt" än det man vanligen får höra. "Orgeln får inte dränka församlingssången", men det är lika felaktigt att vara så diskret, "att orgeln knappt får höras". Hans Davidsson menar, att det sistnämnda förfarandet innebär, att man överger församlingen. "För att våga sjunga behöver den sångovane omfamnas av klangen så mycket att det inte känns som om grannen kan höra hans kanske trevande försök och eventuella misstag. Församlingssången behöver ett klangfundament att bygga på!"

I det följande pläderar Davidsson för ett medvetet musicerande som bär tjänandets prägel, men "Ödmjukhet och tjänande är inte liktydigt med självutplåning. Vi har inte fått en försagdhetsens utan en frimodighetens Ande att tjäna församlingen med".

"Genom noggrann förberedelse och planering av gudstjänsten går det att undvika överdrifter och försäkra sig om flyt i spelet. För att kunna vara lyhörd gentemot församlingen under koralspelet får man inte ha för mycket att tänka på. Man måste ha läst igenom texten noga i förväg, lärt sig om inte hela satsen så i alla fall koralmelodien utantill, samt planerat vilka registreringar och vilket tempo man vill ha. Först då kan frihet i musicerandet med församlingen uppnås och psalmspelet bli ett samspel."

"Drag an registren, drag dov bordun,
Drag gäll trumpet.
Stäm upp för din Konung, du stämmornas mö!"

På bokens sista sidor återfinns en litteraturförteckning, inkl upplysningar om alternativa satser för orgel, och till slut en förteckning över koraler med samma melodi.

Det finns all anledning att rekommendera varje seriös kyrkomusiker att studera "Spela sjungande". Även om boken innehåller värderingar och rekommendationer inför vilka man inte kan undgå att känna sig tveksam, och även om det i boken inte finns, men borde ha funnits, värderingar och rekommendationer, som hade hjälpt varje tänkande kyrkomusiker förstå alla problem som kb 1987 innehåller, så kvarstår det faktum, att den på ett utmärkt sätt kan fungera som delmaterial i en studiecirkel eller som inspiration till eget tänkande i arbetet på den personliga vidareutvecklingen.

Det är inte någon semesterlitteratur och heller inte någon uppslagsbok, men en hel mängd tankar och reflexioner framförda av fyra, var på sitt område kunniga och besjälade, kyrkomusiker. Trots denna rekommendation kan jag inte underlåta att rikta viss kritik.

Så t ex framstår det för mig som ofattbart att man inte tagit upp och belyst alla de problem som blivit en naturlig följd, när man i stilhistoriskt nit återgett gamla koraler deras ursprungliga melodier, melodirytm och harmoniseringar utan att reflektera över hur texter som skrivits flera hundra år senare av personer, som därtill inte haft just den eller den melodin i tankarna, skulle kunna fungera i sina nygamla dräkter. Visserligen nämns det helt kort, att vissa felbetoningar uppstått "när taktstrecken flyttats", men det är också allt.

Inte heller har man reagerat inför att nu levande psalmdiktare fått revidera gamla texter, skriva till verser, göra s k moderniseringar som fullständigt brutit sig ur helheten, och som dessutom ofta inneburit veritabla frontalkollisioner mellan text och ton. Exempelen på sådana fadäser är så många och har så ofta drabbat gamla, i bästa mening populära och högt älskade, psalmer att det inte kan få stå opåtalat.

Det är också ägnat att förvåna att boken endast vagt tar upp och belyser något så fundamentalt, i ordets bästa mening centralt, som taktarterna, grundrytmen som, om den varit varje kyrkomusikers egendom, aldrig hade åstadkommit några "tröstlöst traskande fjärdedelar" eller några konstgjorda frasslut i form av förlängda sluttoner. Tvärtom, och i synnerhet om den handhåfts av textmedvetna organister, hade den gjort att psalmerna sjungits och spelats i tempi, där det varit fullt tillräckligt att reparera ev misstag i koralspelet genom att, som Otto Olsson uttryckte sig, "ytterst litet" förlänga en eller annan slutton.

Att nyanserad artikulation blivit en automatisk följd av ett textmedvetet, grundrytmiskt korrekt spel ligger i sakens natur. Om grundrytmen fungerar, är det direkt svårt att åstadkomma ett släpigt eller grått och jämntjockt spel - försåvitt psalmens innehåll inte ställer sådana krav.

Dessutom: om grundrytmen fungerar och organisten är textmedveten, då sjunger församlingen!

Men, som sagt, trots denna kritik finner jag boken "Spela sjungande" värdefull och rekommenderar den varmt till läsning och tänkande.

Dan-Olof Stenlund

Ingrid Telhammar, Svenskt eller danskt. Kyrklig inredningskonst i Jämtland 1520-1720

Fornvårdaren 25, Jämtlands museum 1992. 248 s

Norrland är väl inte den del av Sverige som man i förstone sätter i samband med vårt lands kyrkliga konst. Likväl erbjuder detta vidsträckta område en myckenhet av intressanta ting också på detta område. Rikedomen i Norrlands kyrkliga konst kom till synes vid utställningar i Östersund, Härnösand och Hudiksvall åren 1911-13. En av de härvid aktiva var den unge amanuensen Henric Cornell, vilken 1918 kom att disputera på "Norrlands kyrkliga konst under medeltiden". Senare kom män som Erik Salvén och P G Hamberg att betyda mycket för utforskandet av och kännedomen om den norrländska kyrkokonsten. Till pionjäreorna på detta område hör också Ingrid Telhammar som i talrika arbeten presenterat nya sidor av den norrländska kyrkokonstens rikedom, bl a i doktorsavhandlingen "Predikstolsmakare och predikstolskonst före 1777 i norra Hälsingland, Medelpad och Ångermanland" (1978). Nu har Ingrid Telhammar i en djuplodande studie ägnat sig åt konsten i Jämtland under skedet 1520-1720.

Norrland utgör ju inte något enhetligt konstområde, men en särställning som konstprovins intar Jämtland. Under medeltiden och fram till 1570 var Jämtland en del av Norge och därmed de facto danskt, men i

kyrkligt hänseende hörde landskapet till Uppsala ärkestift. Vid freden i Stettin 1570 överfördes landskapet också i fråga om det kyrkliga till Norge (Danmark), men 75 år senare blev Jämtland svenskt.

Under medeltiden med dess internationella kyrka spelade det mindre roll att en provins i politiskt avseende tillhörde ett land och i kyrkligt ett annat. Men med reformationen kom nationalismen i förgrunden, också vad det kyrkliga beträffar. I ett inledande skede av sin undersökning analyserar Ingrid Telhammar de komplicerade förhållandena för Jämtlands del genom växlingarna i fråga om nationell och kyrklig hemort. Efter 1570 har kyrkoliv och kyrkokonst i Jämtland utformats i enlighet med dansk-norsk reformatorisk ordning. Detta inflytande kom i själva verket att fortsätta efter freden i Brömsebro, då man från svenskt håll medgav att dansk-norska präster fick sitta kvar i församlingarna, och att norskpräglad gudstjänstliv tills vidare skulle få praktiseras. Detta präglades på ett helt annat sätt av bildfientlighet än vad fallet var i Sverige. Till följd härav blev de predikstolar som producerades av inhemska mästare bildlösa, men i den mån hantverkare från andra landskap anlätades kunde de bli rikare utsmyckade.

Också altarprydnaderna bar spår av bildfientlighet. Jämtland kan uppvisa prov på sk katekismus- eller bokstavstavlor, vilka var vanliga i Danmark och Norge och därmed också i de forna danska landskapen i Sverige, men däremot inte hos oss. Det rör sig här alltså om altarprydnader, försedda med texter till katekesens huvudstycken men utan egentlig bildutsmyckning. Välbevarad är en sådan katekismustavla i Håsjö gamla kyrka. Från ett annat f d danskt landskap kan Hellvi kyrka på Gotland nämnas i sammanhanget. Ingrid Telhammar kallar dessa altartavlor för "tidiglutherska".

Fr o m mitten av 1600-talet kan man i Jämtland notera enstaka exempel på altarprydnader med bildutsmyckning. Unikt i detta stycke är altarskåpet i Ovikens kyrka, gjort av Peder Olofsson i Ljusdal på 1650-talet, med Ljusdals kyrkas mysterieskåp från Flandern som förebild! Under 1600-talets lopp får landskapet ett antal altaruppsatser i yppig barock, såsom den i Revsunds kyrka, gjord 1665 och i fyra våningar.

Predikstolar i yppig barock saknas i Jämtland; de många vackra 1600-talspredikstolar som finns representerar en mer måttfull typ och är i vissa fall sekundärt dekorerade eller skulpturförsedda. Det är under 1700-talet som bl a Jämtland får en rad predikstolar (och altaruppsatser) i praktfull rokoko.

Jämtland har i mer eller mindre fullständigt skick bevarat ett antal kalkmålningssviter från 1500- och 1600-talen. Målningarna i Ovikens gamla kyrka har tillkommit före 1570 och företer tydligt släktskap med uppländskt kalkmåleri från mitten av detta sekel. Från ca 1600 finns målningar med klart danska förtecken i Ragunda gamla kyrka, och de 1601 målade sviterna i Hackås kyrka har texter på danska. Bland de biblicistiska målningarna där hittar man en sådan ikonografisk raritet som

en storslagen framställning av Fons Pietatis, dvs en nattvardsallegori av ovanlig typ.

Jämtland kan uppvisa en rad dopfuntar av trä från 1600-talet och början av 1700-talet. Man kan mycket väl kalla dessa för dopställ, eftersom de utgör postament för dopfat eller dopskålar. Ett stycke in på 1700-talet blir dopänglar vanliga, dvs en ängel som håller fram ett underlag för dopskålen. Dylika dopänglar är överhuvudtaget vanliga i Härnösands stift. Som ett tidigt exempel nämns dopängeln i Offerdal från 1718. Ett tidigt prov på dopskålar av tenn finns i Rödöns kyrka.

Ingrid Telhammar behandlar också kyrkornas textila skrud, kyrksilver, ljusredskap mm. Hennes arbete är gjort med stor omsorg och är ett mycket viktigt bidrag till kännedomen om kyrkligt liv och kyrklig konst i ett landskap som i många avseenden kan betecknas som särpräglat. Det behandlar dessutom en epok som på många sätt betecknar en brytnings-tid.

Bengt Ingmar Kilström

Rättelse

I min anmälan av Mereth Lindgrens bok, *Bilden av Birgitta*, i föregående volym av *Svenskt Gudstjänstliv* har ett par ord fallit bort. Jag avsåg att påpeka att förf *inte* hade använt en viktig handskrift i Siena. Nu kom det i stället att stå någonting av ungefär motsatt innebörd.

Bengt Ingmar Kilström